

จดหมายเหตุ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร

เสด็จหัวเมืองบักขั๊ต ร. ศ. ๑๒๘ พ. ศ. ๒๔๕๒

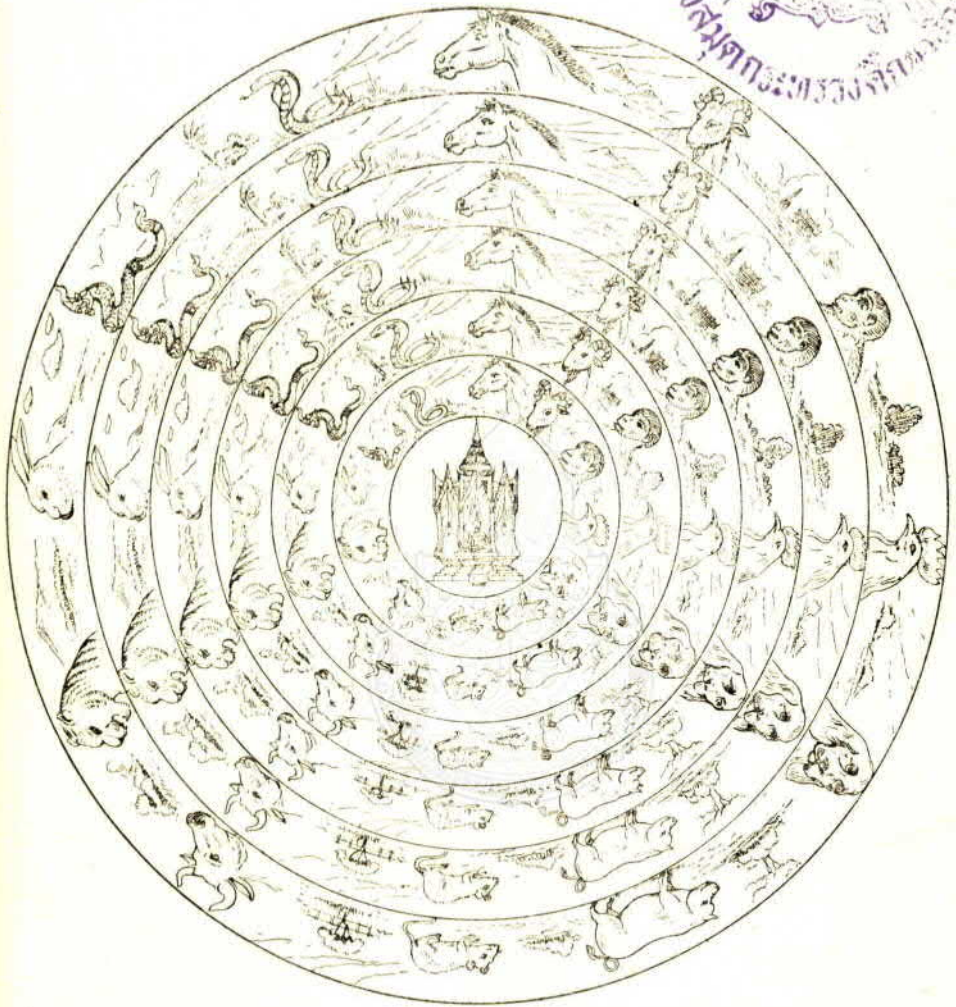
มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์ถวายเป็นสัมปทานนี้การ

หม่อมเจ้าชวลิต เกษมสันต์

ในโอกาสที่กาลทรงมีพระชนมายุครบ ๗๒ ปี

๑๒ มิถุนายน ๒๕๐๕

๑๑๓

หม่อมเจ้าวิชาสิทธิ์ เกษมสันต์

วันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๐๙

พระเกียรติคุณ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งขึ้นใน
รัชกาลที่ ๕ เพื่อเฉลิมพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระปรเมน-
ทรมหาอภัย พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ด้วยวัตถุประสงค์
ประสงค์ คือ:-

๑. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาของพระสงฆ์.
๒. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิทยา ซึ่งเป็นของชาติภูมิและ
ต่างประเทศ.
๓. เพื่อเป็นสถานที่จัดตั้งสอนพระพุทธศาสนา.

ตั้งแต่ในสมัยเริ่มต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ทรงเป็นนายก ฯ ได้มีพระบรมวงศานุวงศ์สน
พระทัยในการกุศล ทรงชวนช่วยช่วยเหลือสนับสนุนให้ภารกิจ
ของมหามกุฏราชวิทยาลัย เจริญขึ้นสู่ความมั่นคงเป็นปึกแผ่นตลอด
มา จนถึงสมัยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ทรงเป็นนายก ฯ ได้ดำเนินการจัด
ระเบียบตราสารเป็น “มูลนิธิองค์การกุศล” ตามกฎหมาย ภารกิจ
หน้าที่การงานก็ได้เพิ่มขึ้นโดยลำดับ.

ภารกิจของมหามกุฏฯ ส่วนใหญ่แบ่งเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเป็นหน้าที่ของฝ่ายบรรพชิต ดำเนินการเกี่ยวกับการศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามวัตถุประสงค์ ฝ่ายหนึ่งเป็นหน้าที่ของฝ่ายคฤหัสถ์ ดำเนินการหาทุนเพื่อใช้จ่ายอุดหนุนการศึกษาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายคฤหัสถ์ ต่างก็ได้ช่วยกันปฏิบัติงานสนองพระเดชพระคุณบูรพาจารย์ ยังภารกิจของมูลนิธิให้เจริญก้าวหน้ามาด้วยดี.

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๘๒ ในสมัยที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงเป็นนายกกรรมการ หม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์ ได้ทรงรับเป็นไวยาวัจกรใหญ่มูลนิธิ มหามกุฏฯ (ต่อมา เปลี่ยนเรียกว่า ผู้จัดการ) และทรงเป็นไวยาวัจกรของวัดอีกตำแหน่งหนึ่ง ได้ทรงปรับปรุงการงานต่าง ๆ เช่น ประมวลระเบียบบริหาร การรับฝากตั้งทุนของวัดต่าง ๆ ไม่จำกัด เพื่อจัดหาผลประโยชน์ให้แก่วัดและอุปการวัดที่มีความจำเป็นในการที่ต้องใช้ทุนเป็นการด่วน ให้ได้รับความสะดวกและเบาใจ ภารกิจหน้าที่ทวีเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะบุญนิธิที่ผู้บำรุงตั้งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ต่าง ๆ มีชื่อทุนตามความปรารถนามากกว่า ๑,๒๐๐ ทุน ทุนที่เจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ทั้งในพระนครและต่างจังหวัดนำมาฝากหาผลประโยชน์ไม่น้อยกว่า ๑๐๐ วัด แม้ภารกิจจะเพิ่มปริมาณมากขึ้นดังกล่าวมาแล้วนั้น หม่อมเจ้าชัชวลิต

เกษมสันต์ ก็ทรงมีพระหทัยยินดีปฏิบัติเพิ่มพูนประโยชน์แก่การ
พระศาสนา อันเนื่องถึงพระมหากษัตริย์และประเทศชาติ เป็นการ
เจริญพระปฏิบัติตามแบบอย่างของเจ้านายผู้อุปถัมภ์พระศาสนา
และบำเพ็ญประโยชน์ ตามปฏิปทาของบัณฑิตสาธุชนที่ควรแก่การ
สรรเสริญ ควรแก่การถวายอนุโมทนาสาธุการ

บัดนี้ ถึงมงคลสมัยที่หม่อมเจ้าชวลิต เกษมสันต์ ทรงมี
พระชันษาครบ ๑๒ ปี หรือ ๖ รอบนักษัตรในวันที่ ๑๒ มิถุนายน
พ.ศ. ๒๕๐๘ มหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ซึ่งในพระปฏิปทาที่ทรง
ชวนชวนให้ความอุปการแก่การกิจการงานของมุลินีให้เจริญและมี
เสถียรภาพ เป็นที่อุ่มใจของบรรพชิตและคฤหัสถ์ทั่วไป เป็น
การสมควรที่จะได้ประกาศพระเกียรติคุณให้ปรากฏตลอดไป จึงได้
ดำเนินการขออนุญาตกรมศิลปากร จัดพิมพ์ “จดหมายเหตุสมเด็จ
พระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมาร เสด็จ
หัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. ๑๒๘ พ.ศ. ๒๔๕๒” ถวายเป็นสัมปทา-
นียการ และเป็นอนุสรณ์ในโอกาสจิตกาลมงคลสมัย สำหรับแจก
ตามพระอริยาศัย ด้วยเหตุที่หม่อมเจ้าชวลิต เกษมสันต์ สมัยหนึ่ง
ได้เคยทรงรับราชการในตำแหน่งเลขาธิการผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก
ซึ่งได้ใกล้ชิดพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง จดหมายเหตุฯลฯ ที่จัดพิมพ์ขึ้นนี้ เป็นเอกสารของ
กองจดหมายเหตุแห่งชาติกรมศิลปากร พิมพ์ที่ ร. ๕ ม. ๓๓/๑๓. มี

อายุกว่า ๕๑ ปีแล้ว ยังมีได้เคยดีพิมพ์ เพราะฉะนั้น ตัวอักษรก็ดี
ตัวสกกการันต์ก็ดี ได้คงไว้ตามร่างเดิมทุกอย่าง มิได้แก้ไขเปลี่ยน
แปลงให้เป็นไปตามสมัยนิยมดังทุกวันนี้ ขอท่านผู้อ่านได้โปรด
ทราบตามนี้ด้วย.

มูลนิธิมหาบุญราชนิเวศน์ ขอดถวายพระพรและขอดถวาย
อนุโมทนา ด้วยการจัดตั้งสัตยาธิษฐานอังกุณพระศรีรัตนตรัยด้วยพระ
ภาดาต่อไปนี้:-

อรหิ สมมาสมพุทโธ	อุตุตมัม ฐมมมชดก
มหาสงฆ์ ปโพเธติ	อิจิเจติ รตนตฺตยัม
รตนตฺตยานุภาโว จ	อภิปาสตุ เอกโต
ยัม ยัม อุปจิตัม ปุณฺณัม	สพฺพมจฺจกลสิขณัม
ตสฺส ตสฺसानุภาโว จ	อภิรทฺตยัม เอกโต
อยยัม โข ชชชวลิตัม	เขมสนตัม สพฺพนุทฺตัม
อนินฺนเจหิ วิภาว	อินฺนเจหิ สมภาว จ
จิรํ ชีวตุ โส เขมิ	อโรโค อุกุโฏโกโย
วณฺณวา พลสมฺปนฺโน	สทา ภทฺธานิ ปสฺสตุ
วตฺถุตฺตยปฺปสาเทน	กตปุณฺณสฺส วาเสถ
สิทฺธิมตฺตํ สิทฺธิมตฺตํ	สิทฺธิมตฺตํ อิหํ ผลํ.

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ศรีสุธรรมอันสูงสุด
ปลุกพระสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตื่น ทั้งสามนี้มีชื่อว่า พระรัตนตรัย บุญ

ใด ๆ ที่ได้ส่งสมมาอันให้สำเร็จสรรพมิ่งมงคลทั้งมวล ขออานุภาพ
พระรัตนตรัยและบุญมงคลทั้งปวงนั้น จงอภิบาลรักษาหม่อมเจ้า
รัชวลิต เกษมสันต์ พร้อมทั้งหม่อม ธิดา ประยูรญาติมิตร ให้
ปราศจากสรรพอนิฏฐารมณ์สมพระประสงค์ในส่วนที่ทรงปรารถนา
ขอให้ทรงดำรงชนมาช้านาน ทรงพระเกษมสำราญด้วยพระอนามัย
ไร้สรรพโรคาพาธ ปลอดภัยจากภัยอันตรายทุกทิศ มีพระวรณะ
ผ่องใส สมบูรณ์ด้วยพระกำลัง ทอดพระเนตรเห็นแต่สรรพกิจ
อันเจริญงดงามเป็นที่ตั้งแห่งมงคลเป็นนิตย์.

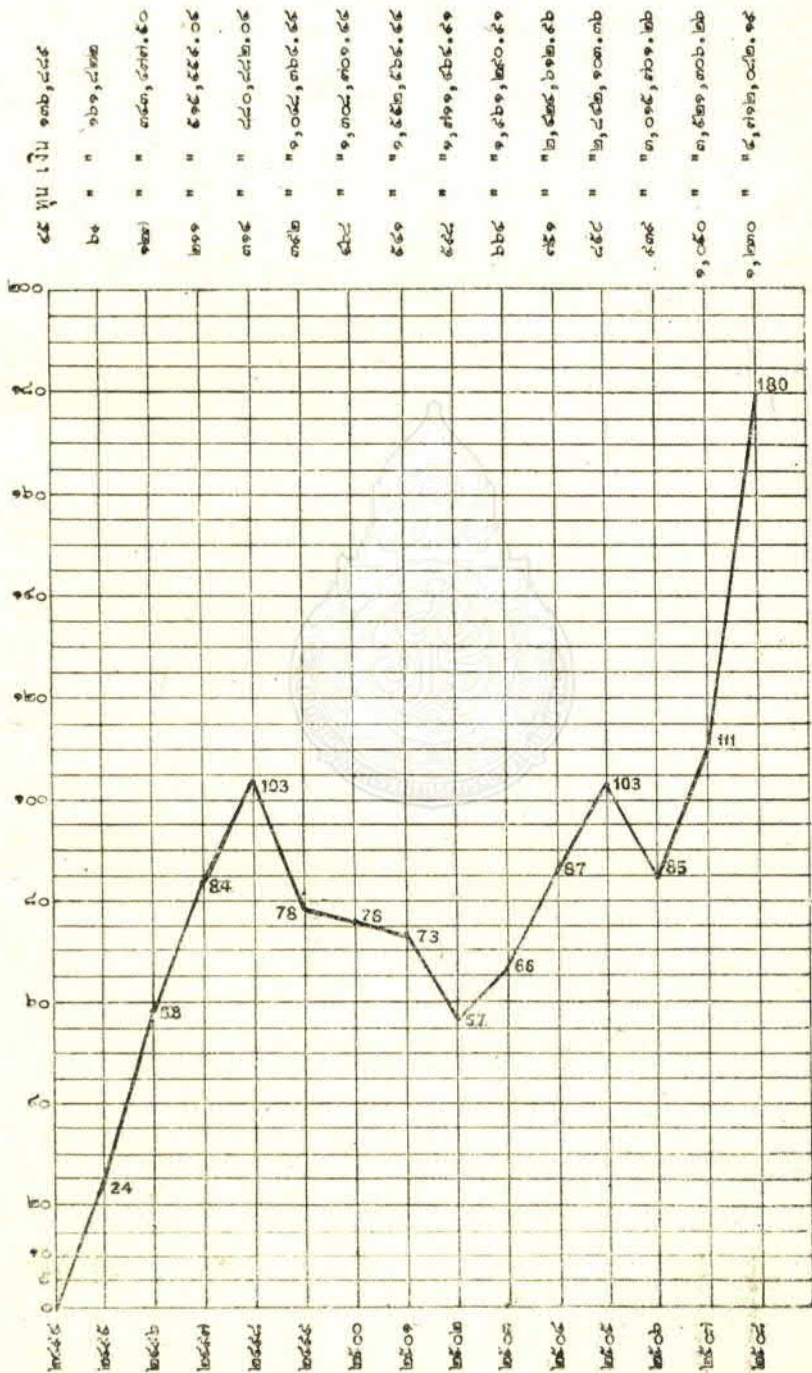
ขออานุภาพที่ทรงเลื่อมใสในพระรัตนตรัยและอำนาจพระกุศล
ที่ทรงบำเพ็ญ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผล
สัมฤทธิ์ สมพระประสงค์จงทุกประการ.

ขอถวายพระพร

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๐ มิถุนายน ๒๕๐๕

แผนผังแสดงปริมาณเพิ่มขึ้นของบัญชีทุนและจำนวนเงิน
 แก่ พ.ศ. ๒๕๕๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๖๔

ข้อ หรือ คด

ช่างเขียนเพียรลิจิต	รูปมนุษย์สัท้านานา
ให้เห็นแก่กายา	ภายนอกได้สะดวกตาย
แต่จะเขียนถึงภายใน	ทั้งจิตใจและโครงกาย
ยากยิ่งจะสมหมาย	กระทำได้นั้นโตไฉน
เชกเช่นคบญากิมีทร	สนิทเสน่ห่ร่วมฤไทย
ภายนอกเห็นสุกใส	ก็ง่ายแท้ฤเทียมกัน
แต่จะเห็นว่าข้อคด	กำหนดแน่ให้เที่ยงทัน
ยากยิ่งจะพึงสรร	เสาะเลือกได้ฉะนั้นนา

(กรมหลวง) พรหมวรานุรักษ์

จดหมายเหตุผลมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร

เสด็จหัวเมืองบักซ์ไต้ ร.ศ. ๑๒๘

(พ.ศ. ๒๔๕๒)

จดหมายเหตุมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร

เสด็จหัวเมืองบักขั๊ไต้ ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒)

จากเอกสารของกองจดหมายเหตุแห่งชาติกรมศิลปากร แฟ้มที่ ร. ๕ ม. ๓๓/๑๓

สวนจิตรลดา

วันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๗

ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ
ด้วยเมื่อก่อนพิชิตรัฐหม่อมฉันได้มีจดหมายกราบบังคมทูลเรื่อง
ไปแหลมมลายูฉบับหนึ่ง กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรม
ราชานุญาตให้เรือกรมทหารเรือออกไปส่งหม่อมฉันที่เมืองชุมพร และ
ไปรับที่เมืองนครคีรีธรรมราชจากลบกครั้งหนึ่ง แต่ในหนังสือกราบ
บังคมทูลนั้น ยังหาได้กำหนดวันที่จะออกจากกรุงเทพ ฯ ไม่ บัดนี้
พระโหราธิบดีได้กำหนดวันมาให้ คือให้ออกจากกรุงเทพ ฯ วัน
พฤหัสบดีที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ เพราะฉะนั้น หม่อมฉันจึงอยาก
ทราบว่ามีพระกระแสอย่างไรบ้างแล้วฤยังในเรื่องเรือ เพราะเวลาก
จวนอยู่แล้ว และกระทรวงมหาดไทยก็เร่งอยากจะทราบให้เป็นแน่นอน
ถ้ามีพระกระแสอย่างไรขอประทานทราบ จะได้จัดเตรียมการต่อไปได้
การจะควรประการใดสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

วชิราวุธ

(ร่าง)

ที่ ๒๘/๑๕๐๑

วันที่ ๒๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒ (๗)

กราบทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์-
 พินิต ด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร กราบบังคมทูล
 พระกรุณาขอพระบรมราชานุญาตเสด็จไปแหลมมลายู แลขอพระราช
 ทานให้เรือกรมทหารเรือออกไปส่งเสด็จที่เมืองชุมพร แลไปรับเสด็จ
 ที่เมืองนครศรีธรรมราช เวลาเสด็จกลับอีกครั้งหนึ่ง กำหนดจะเสด็จ
 ออกจากกรุงเทพ ฯ วันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ มีพระบรมราช
 โองการโปรดเกล้า ฯ ให้กราบทูลหาหรือฝ่าพระบาทว่า จะได้เรืออะไร
 ออกไป.

ที่ ๒๖/๗๕๓๒

แผนกพาหนะ

ที่ว่าการกรมทหารเรือ

วันจันทร์ที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ
 ทรงทราบ

ด้วยหม่อมฉันได้รับลายพระหัตถ์ของฝ่าพระบาทที่ ๒๘/๑๕๐๑ ถึง
 วันที่ ๒๖ เดือนนี้ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้หาเรือ

หม่อมฉันว่า จะได้เรืออะไรออกไป ในการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิ-
 ราชกุมาร ซึ่งจะเสด็จไปแหลมมลายูนั่น หม่อมฉันได้ทราบ
 แล้ว เห็นว่าเรือขนาดใหญ่ในกรมทหารเรือ นอกจากเรือพระที่นั่ง
 มหาจักรกสิณแต่เรือรบ เรืออย่างมีห้องพคนนอกจากนี้เป็นเรือขนาด
 เล็กทั้งสิ้น

ถ้าจะพระราชทานเรือพระที่นั่งมหาจักรกสิณเวลานี้ ก็พร้อม
 และจะได้จัดอย่างเมื่อคราวไปรับเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่ประ-
 เทศ์บูชานั่น ส่วนการที่จะพ้องกับการเสด็จพระราชดำเนินประพาศนั้น
 ตามลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสิริ-
 ราชวดีวงศ์ เสนาบดีกระทรวงวัง ว่าพระราชประสงค์จะเสด็จต่อภายหลัง
 สงครามนี้ แลถ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จจากกรุงเทพ ฯ
 วันที่ ๘ เมษายน คศ ๑๒๘๘ นั้นเสด็จเพียงชุมพร เรือพระที่นั่ง
 มหาจักรกสิณกลับทันการเสด็จพระราชดำเนินประพาศ.

จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

บริพัตร

ผู้บัญชาการทหารเรือ

(ร่าง)

ที่ ๑๖๗/๑๕๑๓

วันที่ ๓๐ มีนาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๗

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบทูลสมเด็จพระบรมโอรสา
ธิราชมกุฎราชกุมาร ทราบฝ่าละอองพระบาท

ได้รับลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒๕ เดือนนี้ ว่าฝ่าละอองพระบาทจะ
เสด็จแหลมมลายู กำหนดวันที่ ๘ เมษายนศก ๑๒๘ จะใคร่ทราบพระ
กระแสเรื่องเรือที่ขอพระบรมราชานุญาตนั้น ได้มีความขณกราบบังคม
ทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ทราบ
ทูลมาว่า เรือที่จะออกไปส่งเสด็จเพียงชุมพรนั้น ได้ทรงให้กรมทหาร
เรือจัดเรือพระที่นั่งมหาจักรีกรือออกไปส่งแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

(ร่าง)

ที่ ๒๑/๑๘๕๕

วันที่ ๓๐ มีนาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๗

ถึงชายบิณฑิต์สุขุมพันธ์

ได้รับหนังสือตอบมาที่กรมขุนสมมตอมรินทร์ ที่ ๒๖/๑๙๓๓
ลงวันที่ ๒๕ เดือนนี้ เรื่องเรือที่จะไปส่งมกุฎราชกุมารที่เมืองชุมพรนั้น
ทราบแล้ว ให้จัดเรือมหาจักรีกรือออกไปส่งก็ได้ ฯ

(ร่าง)

ที่ ๓๑/๑๕๑๘

วันที่ ๓๐ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

กราบทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์พิณิต
 เรืองโรหะ ออกไปส่งแลรับเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

ในการเสด็จแหลมมลายูนัน ตามลายพระหัตถ์ฝ่าพระบาทรับสั่งมาแต่
 เรือทจะไปส่งเสด็จเพียงชุมพร ส่วนเรือทจะออกไปรับเสด็จจากลบนัน
 หาได้รับสั่งมาประการใดไม่ หวังว่าการที่จะจัดเรือออกไปรับเสด็จจาก
 กลับทเมืองนครศรีธรรมราชทรงอยู่ในพระตำหนักฝ่าพระบาทแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(บันทึกใบปะหน้าเรื่อง)

รายงาน

๑ กระทรวงมหาดไทยได้รับโทรเลขมณฑลชุมพรว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จถึงเมืองชุมพรวันที่ ๕ เมษายน เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง โดยเรียบร้อย จะเสด็จขึ้นเมืองชุมพรวันที่ ๑๐ เวลาเช้า

ที่ ๕๑/๔๐๔

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับโทรเลขพระยามหิบาลบริรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลชุมพร ลงวันที่ ๕ เดือนนี้ว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จถึงเมืองชุมพร วันที่ ๕ เดือนนี้ เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งโดยเรียบร้อย แล้วจะเสด็จขึ้นเมืองชุมพรเวลาเช้าวันที่ ๑๐ เดือนนี้ มีความตามโทรเลขดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ความสมควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พระโทรเลข

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธมกุฎราชกุมาร
จากชุมพร เมื่อวันที่ ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๗ โมง

ข้อความ

ทูลเกล้าถวาย

กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ถึงชุมพร เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง เดชะพระบารมีปก-
เกล้าคลนลมหงบลบงยับสลายดี

วชิราวุธ

(ร่าง)

พระราชโทรเลขตอบ

จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๒ ยาม ๕๐ นาที

ข้อความ

มกุฎราชกุมาร

ชุมพร

โทรเลขวันที่ ๕ รับแล้ว

ขอให้ไปดีมาดี

สยามินทร์

ที่ ๓/๑๙๖

แผนกปกครอง

ที่ว่าการกรมทหารเรือ

วันจันทร์ที่ ๑๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ
ทรงทราบ

ด้วยตามกระแสพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดเรือ
พระที่นั่งมหาจักรีกรือออกไปส่งเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุ
ราชกุมารนั้น บัดนี้เรือได้ไปส่งเสด็จแลกลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ โปรดให้เชิญลายพระหัตถ์เข้า
มาทูลเกล้าฯ ถวาย ๓ ฉบับ หม่อมฉันได้ส่งมาพร้อมกับหนังสือแล้ว
ถ้ามีโอกาสนี้ควร ขอฝ่าพระบาทได้นำขนทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

บริพัตร

ผู้บัญชาการทหารเรือ

วันที่ ๑๐ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘

ข้าพระพุทธเจ้ารับพระราชทานกราบบังคมทูลรายงานการเดิน

ทางดังต่อไปนี้

เมื่อวันท ๘ เดือนนเวลาบ่ายโมงเศษ ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบ
ถวายบังคมลาออกจากทำราชการตั้งถึงปากน้ำเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ
ทอดสมน้ำจวนครุหนึ่ง แล้วจึงได้ออกเรือต่อมาข้ามสันดอนเวลาทุ่ม
๓ ในคืนวันนั้นคลนลมสงบ

วันที่ ๕ เดือนเรือเรอียมา จนเวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที จึงได้ทอดสมอที่อ่าวชุมพรห่างจากปากน้ำประมาณ ๖๐ เส้น พระยามหิบาลบริรักษ์ได้ลงไปหาในเรือมหาจักรกวี และเห็นว่ายังมีเวลา จึงได้ให้เรียกเรือไชยาลงแล่นออกไปเกาะลังกาจิว เพื่อไปตูลารงนกถาหนง ในถาที่ไปตูลานี้ ช้างใน ๆ ได้สอยแล้วคราวหนึ่งยังเหลือแต่ตอนนอก ๆ สืบถามได้ความว่ารังคราวที่แล้วมานอยู่ข้างจะบางไป เพราะถนนเกรงว่าจะขายไม่ได้ราคาดีนัก การประมูลอากรรังนกปีนั้นตกไปกว่าปีกลายนี้เกือบครึ่งตัว ถามพระยามหิบาลว่าเป็นเพราะเหตุไร พระยามหิบาลว่าตัวนายอากรขาดการแลกเงินเหรียญกับเงินบาท ว่าเสียเปรียบในส่วนแลกเปลี่ยนน้อยอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนายอากรขแจ้งว่า จำหน่าย

ลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลรายงานการเดินทางในการเสด็จบิณฑิการัง โปรตุเกส ฯ
ให้พนักงานเจ้าหน้าที่เขียนตลอดทุกฉบับ

รังกงไม่มีใครได้สั้วกเหมือนแต่ก่อน เพราะที่ในเมืองจันเล็กบริดบน
 รังกงกัน เมื่อก่อน ๆ นพวงนักรเรียนที่จะไปสั้วกได้หนังสือที่ปะกังเคย
 นำรังกงไปกานลัษุที่เบ้นเจ้านาที่สั้วกได้ และพ้อคักเคยได้กานลัษุคัก
 และเจ้าเมืองตามเมืองทคนไปมาค้าขายอยู่ มาบัดนี้เขาเลิกการติดสิน
 บนด้วยรังกงกันเสียมากแล้ว รังกงจึงจำหน่ายไม่มีใครได้ตั้งนี้ ตาม
 ค้าจะเจอนันจะมีความจริงเพียงไรกยังไมทราบเกล้า ฯ แต่ดุกเป็น
 เรื่องทชนควรทราบบังคมทูลอยู่บาง

กับในเวลาเย็นนั้น จันส่นพ้อคำได้จัดเรือมาดอวนให้ ได้ปลา
 ทุรวมเกือบพัน น้เป็นครั้งแรกทได้ปลาทุในบั้น ก่อนวันน้ได้มีผู้หา
 อยู่แล้ว ยังไม่เคยได้เลย เณาะเหมาะมาไต้หวัน จึงได้ให้ทอด้รับ
 พระราชทานสด ๆ เนื้อหวานอร่อยจริง ๆ ข้าพระพุทธเจ้ามีความรูก
 ถึงไฉลลของรุฬพระบาทเป็นอันมาก เสียดายที่ส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ
 ถวายสด ๆ ไม่ได้

วันเวลาเช้า ๕ โมง ลงเรือเล็กจากเรือมหาจักรกรี ไปขึ้นที่
 ทำโรงภาษี ณ ปากน้ำแล้วเลยเดินไปตามตลาด ซึ่งสังเกตว่าติดแน่น
 หนาพอประมาณ ต่อตลาดออกไปพระยามหิบาลได้ทำถนนขึ้นสาย
 หนึ่ง ททางสองข้างถนนให้คนทำปลาเช้า คิดค่าเช่าแปลงละ ๖ บาท
 ดูกมคนเช่าอยู่มากแล้ว ที่ปลายถนนนี้ไปหักลงแม่น้ำ ได้ลงเรือจากที่
 นั้นชนมาที่เมืองชุมพรพักอยู่ที่บ้านผู้ว่าราชการเมือง

อากาศ^{๑๕}นั้นในเวลา^{๑๕}นั้นอยู่^{๑๕}ข้าง^{๑๕}จะ^{๑๕}ร้อน^{๑๕}จัด ใน^{๑๕}วน^{๑๕}นั้น^{๑๕}ข้า^{๑๕}พระ^{๑๕}พุทธ^{๑๕}เจ้า^{๑๕}จึง
ยังมี^{๑๕}ได้^{๑๕}ไป^{๑๕}ไหน ผู้^{๑๕}ว่า^{๑๕}ราช^{๑๕}การ^{๑๕}เมือ^{๑๕}งได้^{๑๕}จัด^{๑๕}มว^{๑๕}ย^{๑๕}มา^{๑๕}มให้^{๑๕}ดู^{๑๕}นา^{๑๕}ท^{๑๕}พ^{๑๕}ก พวก
ราช^{๑๕}ฏ^{๑๕}รอยู่^{๑๕}ข้าง^{๑๕}จะ^{๑๕}เป็น^{๑๕}ท^{๑๕}พ^{๑๕}อ^{๑๕}ใจ^{๑๕}นัก^{๑๕}มาก

ต้อง^{๑๕}ขอ^{๑๕}พระ^{๑๕}ราช^{๑๕}ท^{๑๕}าน^{๑๕}จ^{๑๕}บ^{๑๕}ร^{๑๕}าย^{๑๕}งาน^{๑๕}ไว้^{๑๕}เพ^{๑๕}ย^{๑๕}ง^{๑๕}น^{๑๕}ท^{๑๕}น^{๑๕}ง^{๑๕}ก^{๑๕}อน เพราะ^{๑๕}พระ
ย^{๑๕}าร^{๑๕}าช^{๑๕}ว^{๑๕}ัง^{๑๕}สร^{๑๕}ร^{๑๕}ค^{๑๕} จะ^{๑๕}กล^{๑๕}ับ^{๑๕}ลง^{๑๕}ไป^{๑๕}เรื่อ^{๑๕}ม^{๑๕}ห^{๑๕}า^{๑๕}จ^{๑๕}ักร^{๑๕}กร^{๑๕} ข้า^{๑๕}พระ^{๑๕}พุ^{๑๕}ท^{๑๕}เจ้า^{๑๕}ฝ^{๑๕}า^{๑๕}ก^{๑๕}หน^{๑๕}ง^{๑๕}ส^{๑๕}อ
น^{๑๕}ให้^{๑๕}ไป^{๑๕}.

ควม^{๑๕}มิ^{๑๕}คว^{๑๕}ร^{๑๕}แล้ว^{๑๕}แต่^{๑๕}จะ^{๑๕}ท^{๑๕}ร^{๑๕}ง^{๑๕}พระ^{๑๕}ก^{๑๕}ร^{๑๕}ณ^{๑๕}า

ไป^{๑๕}ร^{๑๕}ด^{๑๕}เก^{๑๕}ล^{๑๕}้า^{๑๕}ฯ ข^{๑๕}อ^{๑๕}เด^{๑๕}ชะ

ข้า^{๑๕}พระ^{๑๕}พุ^{๑๕}ท^{๑๕}เจ้า^{๑๕}

ว^{๑๕}ชิ^{๑๕}ร^{๑๕}า^{๑๕}ว^{๑๕}ธ

(ร่าง)

ที่ ๒๘/๓๕

วันที่ ๑๓ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

มีพระราชหัตถเลขาฉบับเล็กถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ของ
 หนึ่งได้ส่งมาถวายพร้อมกับจดหมายนี้ ขอท่านโปรดทรงจัดการส่งต่อ
 ไปด้วย

ควรสมควรแล้วแต่จะโปรด

(ร่าง)

วันที่ ๑๒ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘

ถึงมกุฎราชกุมาร

ได้รับหนังสือฉบับที่ ๑ แล้ว เรื่องรังกได้รู้ความโดยพิสดาร
 ทางขแจ้งในเรื่องผูกภาษีจากเจ้าพนักงานคลังตลอดแล้ว

เรื่องแลกเงินอยู่ข้างจะเป็นเหตุจริงมาก เขากำลังคิดอ่านกันจะส่ง
 เงินเหรียญที่แบ่งกึ่งออกเมื่อเวลาขายได้ทีเดียว คลังจะรับเงินเหรียญ
 เข้ามาพิมพ์เงินบาทออกใช้ เมื่อมีกำไรจะได้เก็บไปได้กับราคาเงินที่
 ตก แต่อยู่ในทางความคิด

อนึ่ง ถวายพระราชกุศลในการกินปลาท ขออนุโมทนา ความรุก
 ได้ถึงปลาทชุมพร มีทั้งข้างฝ่ายอร่อยและข้างฝ่ายเกิดความ ในกาลครั้ง

หนึ่งไปจอดเรืออยู่ที่ปากอ่าวชุมพรเป็นเวลาหนึ่ง ปลายเช้าเหลือจาก
ทำให้ล่อออกมาตามสายน้ำ เหนาะตรงมาที่เรือในเวลากลางคืนเหม็น
นอนไม่หลับเลยกินปลาทุไม้ได้ ๓ ปี ฝ่ายข้างต้นนี้ ในกาลครั้งหนึ่ง
ไปจอดเรือที่ปากอ่าวพอดังได้ปลาทุไม้เช่นนี้ เป็นเวลากินเข้าแล้ว แต่
อยากกินขึ้นมาพร้อมกันหมด เรียกกระต๊อขึ้นมาตบหน้าตาพาลลาย
น้ำปลาสำหรับจิ้ม กินเปล่า ๆ ว่ากันคนละสี่ตัวหาตัวชนไปถึง ๒๐ โดย
มากรู้สึกได้ว่าอดอด แต่ดูกันเป็นผู้กินมากกว่าเพื่อน จนท้องงอ
ทีเดียว ครั้นมาในกาลครั้งหนึ่ง พอจนถึงนัดกันอดเข้าเรือนได้ปลาทุ
แล้ว ตกเตือนกันให้กินพอประมาณจึงเป็นการสำเร็จอาหารกิจเรียบร้อยแล้ว
เลยเป็นธรรมเนียมสืบมา ผ่านชุมพรเป็นต้องแวะกินปลาทุ

มีความพิศวงที่ว่าตลาดปากน้ำติด ตูมนี้ร้องแรงแหล่ประมาณ
หวังใจว่าบนเมื่อกี้เห็นจะดีกว่าเมื่อเคยไปเห็น การเดินทางคงจะเป็น
การสะดวก และได้เห็นจาก จ.ป.ร. ในกลางทางซึ่งคงยังมีผู้
ได้อยู่.

ที่ ๒/๒

วันที่ ๑๒ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘

ขอเคาะ ฝ่าลอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียใจเป็นอันเกล้า ฯ ที่รายงานฉบับนี้จะ
 ไม่สู้มีเรื่องเหี้ยมพิสดารในเมืองชุมพรนเลย เพราะข้าพระพุทธเจ้า
 พระอินเป็นผีทมิฬเกรงข้าช่วย ได้เป็นมาแต่ก่อนออกจากกรุงเทพ ฯ
 แล้ว และมาถึงนก็ยังไม่แตกจนเวลาวันนั้นจึงได้แตก การที่จะไปเที่ยว
 ดุสดานที่ใด ๆ หรือบ้านเมืองจึงไม่เป็นการสะดวก

แต่ตามทมิฬพระพุทธเจ้าได้ทราบอยู่ ได้ความว่าเมืองชุมพร
 ก็ไม่สู้จะมีอะไรควรดูนัก สถานที่ราชการต่าง ๆ ก็ล้วนเป็นที่ทำการชว
 คราวทมิฬ ทมิฬการเมืองอยู่ติดกับทมิฬ เพราะฉะนั้นจึงพอเห็นได้ว่า
 เป็นอย่างไร ถ้าจะบอกรูปกายที่สุด คือโรงนาใหญ่ ๆ เท่านั้น การ
 ทมิฬบางคมทมิฬเช่นนั้นไม่ใช่จะเกล้ง ความจริงเป็นเช่นนั้น ที่จริงก็ดูจะ
 เย็นสบายดี และเมื่อเป็นของชวคราวเช่นนั้นก็พอแก่การอยู่แล้ว ได้
 ทมิฬเกล้า ฯ ว่าถึงเข้าเรือนอะไรก็เป็นอย่างชวคราวโดยมาก เพราะ
 ยังไม่เป็นการแน่นอนว่าเมืองต่อไปจะดังที่ใดแน่ ดูเหมือนจะรอด
 กำหนดทางรถไฟเสียก่อนแล้วจึงกำหนดที่ลงให้แน่ ตลาดก็เป็นอย่าง
 ไม่สู้มากเลย หาของอะไรแปลก ๆ ชวเล่นไม่ได้จนอย่างเดียว มีแต่
 ของที่เคยเห็นชวอยู่ทางนอกแล้วเท่านั้น เป็นแต่เลวลงกว่าเท่านั้น
 นอกจากนั้นก็เป็นของสด

ในระหว่างเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่นี้ เจ้าเมืองได้จัดให้มีการวิ่งต่าง ๆ ให้เป็นการครึกครื้น คือตอนบ่าย ๆ มีมวย ซึ่งราษฎรอยู่ข้างจะชอบมาก ตอนค่ำมีมหรสพคือเพลง ๑ โรง หนังดูลง ๑ โรง มโนรา ๑ โรง สังเกตว่าเพลงนั้นราษฎรชอบมาก เห็นจะเป็นด้วยนาน ๆ จะได้เห็นได้ฟังคราวหนึ่ง หนึ่งนั้นสังเกตว่าเดินตามสมัยแล้ว คือรถที่เล่นเป็นเรื่องวงษ์ ๆ จักร ๆ อย่างลึเก และเจรจาเสียงเป็นชาวบางกอก สืบได้ความว่านายนกแก้วเจ้าของหนังได้เคยเข้าไปหาภิกษุในกรุงเทพ ฯ นาน ตามธรรมดาได้เที่ยวเดินไปตามเมืองต่าง ๆ นอกจากกรุงเทพ ฯ ได้เคยไปทางนครไชยศรี ราชบุรี และธัญบุรี และลงทางใต้ถึงตานี ค่าหาในกรุงเทพ ฯ ครั้งหนึ่ง ๆ ถึง ๒๐ บาท แต่ทางหัวเมืองแถบนั้นครั้งละ ๖ บาทเป็นอย่างสูง ราคาส่งถูกเสียจริง ๆ

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้พบเด็กคนหนึ่งซึ่งมาถวายเป็นบวช บอกชื่อว่า นายสีก๊อต บิดามารดาเป็นไทยท่งคู่ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นอยู่ข้างจะฉลาด จึงให้พระยาวรรณฤทธิ์ สืบดูว่าทำไมจึงชื่อสีก๊อต ได้ความว่าบิดามุตรชายคนเดียว รักมากจึงกอดไว้ใกล้ตัวเสมอ จึงให้ชื่อว่ากอด ภายหลังเด็กนั้นไปเข้าโรงเรียน ได้ยินเขาพูด ๆ กันถึงสีก๊อต ออกชอบ จึงเปลี่ยนชื่อตัวเองเป็นสีก๊อต ดังนี้ ก็น่าเป็นเรื่องพิศดารค่อนข้างจะดี แต่เรื่องราวของนายชาติไม่ได้

พรุ่^๕น^๕ข้า^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕เจ^๕้า^๕จะ^๕ได^๕้อ^๕อ^๕ก^๕เ^๕ิน^๕ท^๕าง^๕จ^๕าก^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ช^๕ุม^๕พ^๕ร^๕น^๕ต^๕อ^๕ไป^๕
ถ^๕ำ^๕ม^๕ข^๕อ^๕ค^๕ว^๕า^๕ม^๕อ^๕น^๕ไ^๕จะ^๕ได^๕กร^๕า^๕บ^๕บ^๕ง^๕ค^๕ม^๕ท^๕ูล^๕ใ^๕ร^๕าย^๕จ^๕าน^๕ค^๕บ^๕บ^๕ำ^๕ต^๕อ^๕ไป^๕

ค^๕ว^๕ร^๕ม^๕ิ^๕ค^๕ว^๕ร^๕ล^๕ั^๕ว^๕ไ^๕่^๕จะ^๕ท^๕ร^๕ง^๕พ^๕ร^๕ะ^๕ก^๕ร^๕ุ^๕ณ^๕า^๕ป^๕ร^๕ด^๕เก^๕ล^๕ำ^๕ ๖ ข^๕อ^๕เด^๕ระ^๕

ข้า^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕เจ^๕้า^๕

ว^๕ชิ^๕ร^๕า^๕ว^๕ธ^๕

พ^๕ร^๕ะ^๕โ^๕ท^๕ร^๕เล^๕ข^๕

จ^๕าก^๕ช^๕ุม^๕พ^๕ร^๕ ว^๕น^๕ที่^๕ ๑๓ เม^๕ษ^๕า^๕ย^๕น^๕ ร^๕.ศ^๕. ๑๒๘

ข^๕อ^๕ค^๕ว^๕า^๕

ข^๕อ^๕พ^๕ร^๕ะ^๕ร^๕า^๕ช^๕ท^๕า^๕น^๕ท^๕ูล^๕เก^๕ล^๕ำ^๕ด^๕ว^๕ย^๕

ก^๕ร^๕ุง^๕ท^๕เ^๕พ^๕ ๖

ก^๕ร^๕า^๕บ^๕ด^๕ว^๕ย^๕บ^๕ง^๕ค^๕ม^๕ล^๕า^๕อ^๕อ^๕ก^๕จ^๕าก^๕ช^๕ุม^๕พ^๕ร^๕ว^๕น^๕น^๕

ว^๕ชิ^๕ร^๕า^๕ว^๕ธ^๕

ที่ ๕๓/๔๔๕

ส^๕า^๕ล^๕า^๕ว^๕ำ^๕ก^๕าร^๕ม^๕ห^๕า^๕ด^๕ไ^๕ท^๕ย^๕

ว^๕น^๕ที่^๕ ๑๕ เม^๕ษ^๕า^๕ย^๕น^๕ ร^๕ั^๕ต^๕น^๕โก^๕ส^๕ิ^๕น^๕ท^๕ร^๕ส^๕ก^๕ ๑๒๘

ก^๕ร^๕า^๕บ^๕ท^๕ูล^๕ พ^๕ร^๕ะ^๕เจ^๕ำ^๕เ^๕อ^๕ิง^๕ข^๕า^๕ธ^๕อ^๕ ก^๕ร^๕ม^๕จ^๕ุน^๕ส^๕ม^๕ม^๕ค^๕อ^๕ม^๕ร^๕พ^๕ัน^๕ธ^๕ ราชเล^๕ข^๕-
น^๕ก^๕าร^๕ ท^๕ร^๕ง^๕ท^๕ร^๕า^๕บ^๕

ด^๕ั^๕ว^๕ย^๕ต^๕า^๕ม^๕จ^๕ด^๕ห^๕า^๕ย^๕เก^๕ล^๕ำ^๕ ๖ ที่ ๕๑/๔๐๔ ล^๕ง^๕ว^๕น^๕ที่^๕ ๑๓ เม^๕ษ^๕า^๕ย^๕น^๕

ร.ศ. ๑๒๘ กราบทูลมาในเรือสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จถึง
เมืองชุมพรนั้น

บัดนี้เกล้าฯ ได้รับโทรเลขพระยามหิบาลบริรักษ์ ลงวันที่ ๑๓
เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ ว่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จออกจาก
เมืองชุมพรไปประทับแรมที่ท่าไม้ลาย เมื่อวันที่ ๑๓ เดือนนี้ โดย
เรียบร้อยดี มีความตามโทรเลขดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พระโทรเลข

จาก Victoriapoint เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘

เวลา ๗.๓๐ น.

ข้อความ

His Majesty

Bangkok

Safely arrived at renong.

Vajiravudh.

พระราชโทรเลขมีไป

จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลาทุ่ม ๒๕ นาที

ข้อความ

(FS)

H. R. H. The Crown Prince Victoria Point

Very glad to hear your safe arrived.

Take care of your stomach.

Syamindr.

ที่ ๑๑๕/๕๘๑

ศาลว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขา-
นุกร ทรงทราบ

ด้วยตามจดหมายเกล้า ฯ ที่ ๙๖/๔๔๕ ลงวันที่ ๑๗ เมษายน
ร.ศ. ๑๒๘ กราบทูลมาในเรื่องสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชประทับที่
ท่าไม้ไผ่นั่น

บัดนี้เกล้า ฯ ได้รับโทรเลขพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ลงวันที่ ๑๗ เมษายน ศกนี้ว่า สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราชได้เสด็จถึงเมืองระนองเมื่อวันที่ ๑๗ เดือนนี้ โดย
ความเรียบร้อย มีความตามโทรเลขดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลี

พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

(Copy) Telegram

from H. R. H. The Crown Prince, deposited at Victoria
Point at 10.50 A.M. Received at
Bangkok 1.35 P. M. to-day the 19 th. April.

His Majesty the King,

Bangkok.

Original programme was to stay two days only at
Renong: but am very comfortable at Palace. So extend
stay till 20 th. everything here reminds of your visit and
makes me think of Your Majesty.

Sd/ Vajiravudh.

The Crown Prince of Siam Victoria Point F.S.

Thank you for your telegram letter no 2 recieved.
Hope you quite well now.

Sd/ Siamindr.

มีไปวันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลาบ่ายโมง ๓๐ นาที.

ที่ ๑๕๘/๑๔๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขา-
นุกร ทรงทราบด้วยตามจดหมายเกล้าฯ ที่ ๑๑๕/๕๗๑ ลงวันที่ ๒๑ เมษายน
ร.ศ. ๑๒๘ กราบทูลมาในเรื่องสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จถึง
เมืองระนองนั้นบัดนี้เกล้าฯ ได้รับโทรเลขพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ข้าหลวง
เทศาภิบาล มณฑลภูเก็ต ลงวันที่ ๒๑ เดือนนี้ ว่าสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราชในเวลาที่ประทับอยู่ที่เมืองระนอง ทรงโปรดเมืองระนอง
เป็นอันมาก และเมื่อวันที่ ๒๐ เดือนนี้ ได้เสด็จออกจากเมืองระนองไป
เมืองตะกั่วป่าแล้ว มีความตามโทรเลขดังนี้ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

โทรเลขสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร จากเมือง
ภูเก็ต รับวันที่ ๒๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ เวลาเช้า ๕ โมง
๒๕ นาที

ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวาย กรุงเทพฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกจากตะกั่วป่าวันที่ ๒๔ เวลาบ่าย ๖ โมง ถึง
ภูเก็ตบ่าย ๕ โมงเศษ ด้วยเดชพระบารมีปกเกล้า ฯ มีความสุขสบายดี
วชิราวุธ

ที่ ๑๕๘/๑๔๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขา-
นุกร ทรงแทบ

ด้วยตามจดหมายเกล้า ฯ ที่ ๑๕๘/๑๔๘ ลงวันที่ ๒๔ เดือน

กราบทูลมาว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จจากเมืองระนองแต่
วันที่ ๒๐ เมษายน

บัดนี้เกล้า ฯ ได้รับโทรเลขพระยารัตนาธิเบศร์ ข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ลงวันที่ ๒๔ เดือน มีความว่า สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราชเสด็จจากเมืองตะกั่วป่าวันที่ ๒๔ เมษายน ศก ๑๒๘

เวลาบ่าย ๕ ถึงเมืองภูเก็ตเวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งในวันนั้น มีความตาม
โทรเลขดังนี้ จังกราบทูลมาเพื่อทรงทราบ

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พระราชโทรเลข

จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๒ โมงเช้า

ข้อความ

ถึง มกุฎราชกุมาร ภูเก็ต

โทรเลขรับแล้ว มีความยินดีที่ได้ทราบว่าถึงภูเก็ตโดยสะดวก

สยามินทร์

(ร่าง)

พระโทรเลข

จากภูเก็ต เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๓ โมง ๒๓ นาที

ข้อความ

ขอพระราชทานทูลเกล้าถวาย

กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาจากภูเก็จวันนี้ไป
เมืองพังงา

วชิราวุธ

พระโทรเลข

จากกระบี่ เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๑๒ โมง

ข้อความ

ขอพระราชทานทูลเกล้าถวาย

กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้ามาถึงเมืองกระบี่แล้วด้วยความสุขสบาย

วชิราวุธ

(ร่าง)

ที่ ๕๐/๒๔๕

วันที่ ๕ พฤษภาคม ๑๒๘

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีโทรเลขมาทูลเกล้า ฯ ถวายจาก
เมืองกระบี่วันที่ ๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘ เวลาบ่าย ๕ โมง ว่าเสด็จถึงเมือง
กระบี่ด้วยความสุขสบาย มีพระกระแสว่า นี่ไปวนเวียนอยู่ที่ไหนจึงได้
ช้า ดังนั้นหม่อมฉันจะใคร่ทราบ ว่าท่านจะรับสั่งตอบอย่างไรได้บ้าง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ที่ ๒๖๑/๑๑๕๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ เดือน

ร.ศ.

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขา-
นุกร ทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับลายพระหัตถ์ที่ ๕๐/๒๔๕ ว่า สมเด็จพระบรม
โอรสาธิราชมีโหรเลข ทูลเกล้าฯ ถวายจากเมืองกระบี่ได้รับวันที่ ๕
พฤษภาคม อยากจะทรงทราบว่าด้วยเหตุใดระยะทางที่เสด็จจ้งชาน

ระยะทางที่สมเด็จพระบรมโอรสเสด็จ เกล้าฯ ได้เป็นผู้กะ

โปรแกรมถวายอาไศรยะระยะทางที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตแล
มณฑลนครศรีธรรมราช เติบกะเสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๔
เมษายน ต้องเลื่อนกำหนด ได้เสด็จออกต่อวันที่ ๕ วันคลาดไปด้วย
เหตุประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งได้ทราบว่าเสด็จพักอยู่เมืองระนอง
เกินกว่าที่กะวันหนึ่ง และเข้าใจว่าจะได้เสด็จประทับอยู่ทุกแห่งเกินกว่า
ที่กะเหมือนกัน ที่ทรงมีโหรเลขมาถวายจากเมืองกระบี่ เข้าใจว่าจะ
ได้เสด็จออกจากเมืองภูเก็ตมาเมืองตรังและเมืองกระบี่ ในระยะทางวันที่
๖ นี้คงจะถึงเมืองตรัง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๓/๓

พระที่นั่งรัตนรังสรรค์

วันที่ ๑๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ขอเดชะฝ่าล่องธูลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลรายงานการเดินทาง
จากเมืองชุมพรมาจนถึงเมืองระนองนี้ คือ :-

วันอังคารที่ ๑๓ ข้าพระพุทธเจ้าออกจากเมืองชุมพร เดินทางโดยพาหนะช้างผ่านไปตามถนนที่เรียกว่าตลาด แต่ที่ตลาดเรียกว่าไม่มั่งคั่ง ทางเดินสกปรก เพราะถนนตัดกว้างราว ๓ วา พระยามหิบาลบริรักษ์ตั้งใจว่าจะใช้เส้นทางเกวียนต่อไป ได้ใช้เงินสำหรับรับข้าพระพุทธเจ้านั้นเองทำถนน ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีด้วยเป็นอย่างยิ่ง เพราะคิดว่าที่จะเอาเงินนั้นไปใช้จ่ายในการตบแต่งประดับประดาที่พิสดาร ๆ ซึ่งไม่สู้จะมีประโยชน์อย่างไรในภายหน้า ทางเดินในตอนนั้นไปในที่ราบ ๆ โดยมาก ผ่านไปในป่าบ้างทุ่งบ้าง แต่มีบ้านคนราย ๆ ไปจนตลอดถึงห้วยเสียบขวนซึ่งเป็นที่พักผ่อน สังเกตว่าราษฎรชาวชุมพรทำไร่กันเป็นพัน แต่ไม่ได้ทำเป็นทางค้าขาย ทำแต่พอกินโดยมาก ชาวชุมพรการค้าขายยังอ่อนมากไม่เข้าใจเลย ได้ทราบเกล้า ๆ ว่าคนทำงานแม้จะหาจ้างให้ค่าจ้างวันละ ๑ บาท ก็ไม่มีใครรับ เพราะมาทำเฉพาะวันเดียวก็ได้อเงินไปพอเลี้ยงชีพเสียหลายวันเต็มที่แล้ว ไม่จำเป็นจะต้องมาทำต่อไป การทำสิ่งของใด ๆ ขายนับว่าเป็นอันดีทั้งหมดก็ว่าได้ แม้แต่จะทำขนมขายก็ขาดทุนเปล่า

เพราะไม่มีใครซื้อ ถ้าใครซื้อชนมกินถูกตีว่าเป็นคนคร้าน เพราะควร
จะทำกินเองที่บ้าน

เวลาบ่าย ๑ โมงถึงท่าเสียบยวน ห้วยนั้นเป็นลำน้ำใหญ่ ทำเลที่
อยู่ข้างจะต้นน้ำสบาย ทางจากชุมพรมาถึงที่ ๓๑๘ เส้น เวลาบ่าย ๓
โมง ๓๕ นาที ออกเดินทางจากเสียบยวน ดิ่งแดนทางเดินชน ๆ ลง ๆ
มีแดดจัดจริงแต่ไม่มีใครร้อนมาก เพราะมีลมเย็น

เวลาย่ำค่ำถึงที่พักแรมท่าไม้ลาย พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้มา
หาที่ ทักท้อท่าไม้ลายนคงอยู่ใกล้ทชงเคยดงพลบลของไต้ฝ่า
ล่องรู้ลืพระบาทประทับเมือคราวเสด็จพระราชดำเนินมาเมื่อ ร.ศ.
๑๐๘ กับมีของออกอย่างหนึ่งซึ่งทำให้ข้าพระพุทธเจ้าหนักชงเมือคราว
ประพาศครั้งนั้น คือพระเทพไชยบรินทร์นายอำเภอได้จัดการทำระหัด
นาชนไว้ในลำน้ำอันหนึ่ง เพื่อดกนาให้เดินตามรางไปออกเป็นบัวฝัก
นา เมือครั้ง ร.ศ. ๑๐๘ นั้น ก็มระหัดนาชงยังจำได้ดวเคยชอมมาก
ทางจากท่าเสียบยวนมาถึงท่าไม้ลายนี้ ๓๑๒ เส้น

วันพุธที่ ๑๔ เข้าจวน ๕ โมง ออกเดินทางจากท่าไม้ลายโดย
พาหะช้าง เดินไปในเขาเลห้วยโดยมาก ชน ๆ ลง ๆ แทบไม่ได้
หยุด แต่ถนนมีมาตลอด แห่งหนึ่งทชามเขาก่อนจะถึงคลองท่าสำรนั้น
ถนนคดลงไปกับไหล่เขา พันเป็นแลงเรียบรอยดี่ เมือเวลา ๕ โมง
๕๘ นาทีถึงคลองท่าสำร หมดเขตรเมืองชุมพร เข้าเขตรอำเภอ
กระบี่ แขวงเมืองระนอง พระยามหิบาลบริรักษ์ได้ลาที่น พระยา-

รัชฎาประดิษฐ์กับนายอำเภอกระบุรีที่พรหมแดน มีประตูป่าให้
 ลอดด้วย กับได้ทำที่พักไว้ เดิมกำหนดว่าจะให้พักรับพระราชทาน
 อาหารเช้าที่นั่น แต่เห็นว่าเป็นระยะไกลทำไมลายนักจึงตกลงกันว่าให้
 เดินต่อไปไม่ต้องหยุดที่ท่าสาร เดินทางต่อมาอีกประมาณครึ่งชั่วโมง
 ถึงที่แบ่งนาแหลมมลายู มีฝนตกปรอย ๆ จากที่แบ่งนาไปอีกราว ๑๕
 นาทีเข้าห้วยหินซอง เดินมาตามลำห้วย เย็นสบายดีและเป็นที่
 จำเริญตามาก พอออกพ้นลำห้วยหินซองสักหน่อยก็ถึงที่พักรอนด้าบล
 บกอินทนิรราวบ่ายโมงครึ่ง ทางจากพรหมแดนมาได้ ๓๓ เส้น พระยา
 รัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนองได้มารับท่น และหากับเจ้าเลียง
 ทพกนกนทำเป็นรูปโรงนาเย็นสบายดี อาหารที่เลี้ยงมีทั้งเครื่องฝรั่ง
 เครื่องไทย ของไทยนั้นอร่อยดี มีเจ้าเจ้าหลานห่อใบไม้รสชาดชอบกล
 ที่จริงข้าพระพุทธเจ้าคงจะได้เคยรับพระราชทานแล้วแต่เมื่อตามเสด็จ
 พระราชดำเนินมา แต่ถึง ๒๐ ปีล่วงมาแล้ว

เวลาม่าย ๓ โมง ๑๗ นาที ออกเดินจากบกอินทนิร ถนนตั้งแต่
 บกอินทนิรมามีแคบ ๆ แต่ก่เตียนและแน่นหนาดี ทางก็เดินลัดเลี้ยว
 ในเขา สองข้างทางเป็นป่าดงตลอดมา จนเวลาม่าย ๔ โมง ๔๘ นาที
 จึงได้ผ่านหมู่บ้านหนองจิก มีเป็นที่นาอยู่ชนิดหนึ่ง

เวลาม่าย ๕ โมง ๔ นาที ข้ามคลองปากจั่นเข้าในเขตกำนันบ้าน
 ปากจั่น มีประตูป่าและร้านพระสวด ลอดประตูป่าไปแล้ว เดิน
 ผ่านนาโรงพักตำรวจภูธรและที่ว่าการกำนัน การทมหั่วว่าการกำนัน

พระยารัษฎานุประดิษฐ์เป็นผู้ขึ้นก่อน พระยามหิบาลบริรักษ์จำไปจัด
 ขึ้นบ้างในมณฑลชุมพร ถูกเป็นประโยชน์อยู่บ้าง คือประการหนึ่ง
 ทำการของกำนันเป็นหลักถานหาตัวได้ง่าย อีกประการหนึ่งน่าจะทำให้
 กำนันรู้สึกตนเป็นคนสำคัญแล้วและทำหน้าที่ของตนแข็งแรงขึ้น บ้าน
 ปากจั่นอุดมบ้านเรือนมาก และรักษาสอาดดี มีวัดเป็นเขตร
 ทุก ๆ บ้าน เดินพันหมู่บ้านแล้ว เดินถัดมาตามทุ่งนาอีกราวครึ่ง
 ชั่วโมง เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๔ นาที ถึงที่พักแรมซึ่งตั้งอยู่ริมลำน้ำ
 ราษฎรมากอยรับอยู่ที่หน้าที่พักมาก กับพวกที่อยู่ในเขตรเมืองมริตก็
 อู่อ่าห์ขามมาด้วย เวลาค่ำรับพระราชทานอาหารแล้ว พระยารัษฎา-
 นุประดิษฐ์ได้พานายสุก นายกองตระเวนเมืองมริตมาพบข้าพระพุทธ-
 เจ้า นายสุกคนนี้เป็นคนไทยชาวเมืองหลังสวน เคยรับใช้พระยารัษฎา-
 นุประดิษฐ์อยู่ก่อน ครั้นเมื่อได้ทราบข่าวว่าข้าพระพุทธเจ้ามา จึงได้ขามมา
 หาและพาราษฎรชาวมริตมาด้วยมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งนายสุกให้
 นำความบอกให้พวกชาวมริตทราบว่า มีความยินดีเป็นอันมากที่ได้พบ
 แลขอบใจที่แสดงน้ำใจต่อเจ้านายไทย

นายสุกได้ไปทำการอยู่ทางโน้น ไม่ใช่แปลงชาติไปเป็นสับเขค
 ยังคงถือตนเป็นคนไทยเป็นแต่เสมอกับไปรับจ้างทำงานอยู่เท่านั้น ได้
 ทราบเกล้า ฯ ว่านายสุกผู้นี้ ราษฎรฝั่งโน้นอยู่ข้างจะนิยมกันมาก พุด
 จาแนะนำสิ่งไรก็เชื่อถือนายสุกเป็นกรรมการจัดการโรงเรียนทางปาก
 ช่างน จึงได้ชักชวนชาวฝั่งโน้นให้ออกเงินเรียรายบำรุงโรงเรียนเพราะ

ฝั่งโน้นไม่มีโรงเรียน เด็กต้องข้ามฟากมาเรียนหนังสือทางฝั่งนี้ ดิ
 เหมือนฝ่ายเขาจะรู้สึกตัวขึ้นมาแล้ว เพราะได้ทราบข่าวว่าจะคิดตั้ง
 โรงเรียนขึ้นบ้าง จะคิดสอนภาษาอังกฤษกับภาษาพม่า แต่เห็นด้วย
 กล้า ๆ ว่าเด็กคงจะยังคงข้ามมาเรียนทางฝั่งเราอยู่บ้าง เพราะทางน้ลตอน
 หนังสือไทย ซึ่งเป็นภาษาของคนเหล่านั้น คงจะสัสมักมากกว่าที่จะเรียน
 ภาษาพม่าซึ่งไม่ใช่ภาษาของตน เว้นแต่เขาจะห้ามเสียไม่ให้ข้ามมา
 เท่านั้นก็คงเป็นการสนใจอยู่เอง

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ เวลาบ่ายรุ่งเช้า ลงเรือดำรงรัฐล่องจากที่
 พักบ้านปากจั่น ตอนเช้าหมอกลงขาวจนไม่ใคร่แลเห็นอะไร จนสาย
 จึงได้หมด ตามลำน้ำใต้เขาข้างทางมาตลอดงามดี ดูไปทางฟาก
 มริตอดูรู้สึกใจหายไม่ได้

เวลาเช้า ๒ โมงเศษถึงบ้านนาจตใหญ่ ซึ่งเป็นที่ตั้งว่าการ
 อำเภอกะบุรี ได้ขึ้นที่ท่าหน้าตรงขึ้นไปทว่าการอำเภอ ขึ้นพักบนที่
 การที่ยังก่อสร้างยังไม่แล้ว ทว่าการชั่วคราวที่ใช้อยู่เดี๋ยวนี้ทำรูปเป็น
 โรงนา ข้าพระพุทธเจ้าได้พักอยู่ที่นั่น รับพระราชทานอาหารกลางวัน
 แลคอยนำขนจนเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งจึงออกเดินดูหมู่บ้านนาจตซึ่งเป็น
 มีผู้คนอยู่มาก มีตลาดอยู่ข้างจะคึกคัก เพราะคนฟากมริตได้ใช้ตลาด
 ด้วย ถนนแถบนั้นช่องรักษาสอาดเรียบร้อยดี เมื่อครั้งเสด็จพระราช
 ดำเนินเมืองกระยงมีพลเมืองไม่ถึงสามพัน แต่บัดนี้เจริญขึ้นเป็นอันมาก
 ในเขตรอำเภอกะบุรีมีพลเมืองถึงสี่พันเศษ เพราะคนฟากมริตได้ข้าม

มาอยู่ปากข้างในเอง ๆ ด้วยการทำมาหากินทางน้อยข้างจะสะดวกมาก

เดินตลอดหมับานแล้วลงเรือล่องต่อมาจนเวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาทีถึงเขมาใหญ่เปลี่ยนขึ้นเรือกลาง เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๕ นาทีออกเรือ เวลา ๒ ทุ่ม ๕ นาที ถึงท่าเมืองระนอง เรือพายถึงบันสลุต ๒๑ นาที

วันศุกร์ที่ ๑๖ เวลาเช้าตนชนได้มีโอกาสมองดูภูมิท่งสองฝั่งน้ำจากบนดาดฟ้าเรือ แลเห็นทว่าการอำเภอมลวัน ตั้งอยู่บนเนินตรงข้ามปากกับปากน้ำระนอง ทว่าการนพงย้ายลงมาตั้งภายหลังเวลาที่เสด็จพระราชดำเนิน

ที่เกาะฝ้างฝ่ายเรา ประกาศาทไคทาชนเมอครั้งเสด็จ ก็ได้ซ่อมแซมรักษาไว้ใช้ตลอดมา

เวลาเช้า ๓ โมง ๕๕ นาทีลงจากเรือกลางมาขึ้นเมืองระนองโดยเรือกินเชียง เรือพายถึงบันสลุตอีก ๒๑ นาที เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาทีถึงท่าชนเมืองระนอง พระยาดำรงสุจริต กับข้าราชการแลพ่อค้ารับทนต์ขึ้นรถจากท่าหน้าขบไปตามถนนหน้าเมือง ถนนนี้โคตอยดียวออกมากว่าเมอครั้งเสด็จออกหลายสิบเส้น รวมระยะทางตั้งแต่ท่าหน้าชนมาจนถึงพระที่นั่งรัตนรังสรรค์ประมาณถึง ๘๐ เส้น เพราะทรายไหลลงมาจากเหมืองทำให้หาดงอกออกมาอีกมาก การขนลงททำเดียน้อยข้างจะลำบาก เพราะต้องรอเวลาน้ำขึ้น พระยารัษฎานุประดิษฐ์จึงได้คิดตัดถนนใหญ่แยกออกจากถนนหน้าเมืองที่เคยเป็นท่าเดิมเมอครั้งเสด็จพระราชดำเนินนตรงไปปากน้ำ เพื่อจะได้ใช้ท่าน้ำได้เสมอไม่ต้องรอ

เวลานาชน ๕ ปล่อยให้พลายถนนวนพระยารัษฎาภิเศกจะย้ายตลาดซึ่งบนดงอยท
เกาะคนที ๕ ข้ามฟากมาดงใหม่ทางข้างนี้ ถนนวนแลทำใหม่เมื่อทำชน
ต่ำแล้วจะเป็นการสะดวกแก่ชาวมลิวัน ๕ ซึ่งข้ามมาจ่ายตลาดทางฟาก
ข้างนี้เป็นธรรมเนียมอยู่แล้ว ๕ ได้ทราบเกล้าฯ ว่าไม่ใช่แต่พลเมืองถึง
คนราชการของเขากลับมาซื้อของทางนี้ ๕ ข้าราชการของเขามักก็ใช้ว่า
มาซื้อสุราข้างเมืองระนองไป ๕ เพราะข้างฝ่ายเขาเก็บภาษีแรงนัก ๕ เมือง
ระนองจึงเป็นเมืองที่อยู่ข้างจะมั่งคั่ง ๕

๕ ข้าพระพุทธเจ้าชนมาพอกอยู่พระที่นั่งรัตนรังสรรค์ ๕ หลังเก่าชำรุด
ทรุดโทรมไปหมดแล้ว ๕ พระยารัษฎานุประดิษฐ์ได้จัดการสร้างชนใหม่
เป็นตึกสองชน ๕ ทำเป็นสองหลัง ๕ ใหญ่อยู่ข้างหน้า ๕ หลังเล็กซึ่งเป็น
แผนะประทับอยู่ข้างหลัง ๕ มีเฉลียงเชื่อมต่อกัน ๕ หลังใหญ่ชนมห้อง
หลายห้อง ๕ แต่หลังเล็กมีสองห้องเท่านั้น ๕ ใช้เป็นห้องนอนห้องหนึ่งห้อง
เขียนหนังสือห้องหนึ่ง ๕ ทพระที่นั่งตามธรรมดา ๕ ชนล่างใช้เป็นที่ว่า
การเมือง ๕ ชนบนปิดไว้เฉยๆ ๕ สถานที่รักษาสะอาดดี ๕ รูปพระที่นั่งเดียว
นี้ไม่เหมือนของเก่า ๕ แต่ของเก่าเป็นอย่างไรข้าพระพุทธเจ้าก็จำไม่ได้
ถนัด ๕ จึงไม่สามารถจะกราบบังคมทูลเปรียบเทียบกันได้ ๕

๕ ในวันที่ ๑๖ ๕ นี้หาได้ไปเที่ยวแห่งใดไม่ ๕ เพราะได้ถูกต้นเข้า ๕
ติดๆ กันมาสองวัน ๕ พอมาพบที่อยู่สบาย ๕ รับพระราชทานกลางวัน
แล้วสักหน่อยก็นอนหลับไปจนบ่ายมากเสียแล้ว ๕ ไม่มีเวลาจะไปไหน ๕

๕ วันเสาร์ที่ ๑๗ ๕ เวลาเช้า ๕ โมงเศษจวนเที่ยงชนรถจากทวงน ๕

“เพียรสุดเต็ม” คือห้องแปดห้องชั้นสองชั้น อยู่ติดกับผนังตึกห้องสองข้าง กลางห้องว่างแต่พื้นล่างตลอดถึงหลังคาคล้าย ๆ คุกที่สังคไปรีแต่เล็กกว่าเท่านั้น ทำอย่างแน่นหนาดี ถึง ๑๘ ปีมาแล้วยังไม่ชำรุดรักษาสะอาดดีมาก ออกจากเรือนจำได้เลยไปตุลาศาลเมือง ซึ่งเป็นเรือนคัก สร้างขึ้นคราวเดียวกับเรือนจำ แปลงเป็นอย่างศาลที่ใช้กันอยู่เดี๋ยวนี้ทุก ๆ แห่ง แต่กว้างขวางจนรู้สึกว่าจะออกจะหลวม ๆ ออกจากศาลเลยไปตึกหลังตึก ซึ่งได้เคยดูแลชอบแต่เมื่อครั้งตามเสด็จพระราชดำเนินมาแล้ว พิจารณาตุลาการถลงนออกเสียใจ ว่าวิธีทำตึกยังชำแลเป็ลืองมาก ทั้งอยู่ข้างจะหยาบด้วย แต่ครั้นว่าจะคิดใช้ถลงอย่างวิธีฝรั่ง หาเครื่องเครามาได้แล้ว ก็ระหาคนทำงานที่ชำนาญไม่ได้กว่าจะหัดให้ใช้เครื่องของเขาเป็นกเห็นจะนาน แต่ข้อสำคัญก็อยู่ที่ทุนจะไม่พอ ถึงอย่างไร ๆ กอดนึกเสียใจไม่ได้

ในเมืองนั้นอะไร ๆ ก็ดูดีบริบูรณ์ แต่มขอบกพร่องสำคัญข้อหนึ่งคือเรื่องโทรเลข พอจะส่งโทรเลขคราวหนึ่งต้องอาไศรยข้ามมริต คือต้องข้ามไปส่งที่วัดคตเรียบอยนัต ซึ่งเป็นที่ตั้งว่าการอำเภอเมืองวัน เขาส่งจากนั้นโดยโทรเลขไม่มีสายไปที่เมืองมริต แล้วจึงส่งตามสายหวายอีกชั้นหนึ่ง นักดูก็ออกจะรู้สึกอย่างไร ๆ ชอบกล ในการที่ต้องอาไศรยพุดกับกรุงของเราเองทางเมืองของเขา ก็พอแลกกับการที่ฝ่ายเขาต้องมาจ่ายตลาดทางเมืองเรา ถ้าจะนึกไปต้องยอมว่าเขามิภาษาทางหนึ่งก็เป็นทางเกยวของกับรศม ฝ่ายเราภาษาทางเขมบ ๆ

วันอาทิตย์ที่ ๑๘ เดิมเป็นวันกำหนดจะลงเรือไปตะกั่วป่า แต่
 ขาพระพุทธรเจ้ารู้สึกวาทนอยู่สบายและยังไปเที่ยวไม่หว่ จึงตกลงเลื่อน
 เวลาออกไปอีก ในเวลาบ่ายวันที่ ๑๘ นี้ได้ไปเยี่ยมพระยาดำรงสุจริต
 ทบาม ทดกเก่าซึ่งเคยเสด็จพระราชดำเนินแล้วนั้น บัดนี้พระยารัตน-
 เสฐฐิ์เสนาบดีพี่น้องบางคนอยู่ ส่วนพระยาดำรงสุจริตเองได้สร้างตึก
 ขึ้นอยู่ใหม่หลังหนึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับตึกเก่า เป็นเรือนไม้สูงใหญ่นักแต่
 ห้องซุกซึกมาก จนกราบบังคมทูลเปลี่ยนไม่ถูก

วันจันทร์ที่ ๑๙ เวลาบ่ายได้ขับรถออกไปที่ห้องซุกซึก ซึ่ง
 ขาพระพุทธรเจ้ายังจำได้ดี เพราะเคยชอบว่าเป็นที่งาม แลได้เคยพิศวง
 เครื่องตบแต่งต่าง ๆ ขากลับได้แวะดูโรงย่นของรัฐบาล ซึ่งจัดการ
 เรียบร้อยดี ย่นที่ขายย่อยไม่ได้ใช้บรรจุตุ๊กอย่างในกรุงเทพ ฯ ใช้
 ห่อใบไม้แล้วห่อกระดาษอีกชั้นหนึ่ง รูปห่อคล้าย ๆ กระจับ กระตาด
 เป็นสีเหลืองกับสีเขียว นานักย่นย่นกัน ดังแต่นานักย่นย่นไป
 จึงใช้บรรจุอับ ทำด้วยดินเคลือบชนิดเดียวกับที่จีนใช้บรรจุผลไม้กวน
 ห่อกระดาษห่อมตรามัดกันป้อมม ดูกเป็นที่เรียบร้อยดี

อนึ่งที่เมืองระนอง ได้พบของดีอย่างหนึ่งซึ่งบางที่จะเกิดเป็น
 สิ้นคำใหญ่ขึ้นในมณฑลภูเก็ต คือต้นกล้วยป่า ซึ่งลอกกาบมาแล้ว
 ชักใบ ได้ใยเหนียวและนุ่มดี ล่องชวนตุ๊กคล้าย ๆ เชือกมัลลาคาแต่นุ่ม
 ดีกว่า ส่วนเหนียวนั้นเท่ากัน ต้นกล้วยนี้รูปร่างไปข้างกล้วยตะน คือ
 ต้นขลุ่ย ผลรับพระราชทานไม่ได้ มีเมล็ดเต็มไปทั้งนั้น พระยารัตนา

ได้ทำเมมมอแรนตัมเรื่องนส่งให้ข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้า
ได้คัดสำเนาทูลเกล้า ฯ ถวายมาพร้อมกับรายงานฉบับนั้นด้วยแล้ว เมื่อ
ข้าพระพุทธเจ้ากลับมาถึงกรุงเทพฯ จึงจะได้นำด้วยอย่างโยกย้ายนั้นทูล
เกล้า ฯ ถวายต่อไปด้วย

วันที่ ๑๙ นั้นเป็นวันที่กำหนดไว้ว่าจะรวบรวมรายงานฉบับนั้นส่ง
เกล้า ฯ ถวายเสียตอนหนึ่ง เพราะวันรุ่งขึ้นจะได้กราบถวายบังคมลาออก
จากเมืองระนองเดินทางต่อไป แต่ได้ทราบเกล้า ฯ ว่าเมื่อยังไม่มีมา
ถ้ำส่งหนังสือไว้จะต้องเสียเวลารอคอยเหลืออีกถึง ๗ วันจึงจะได้ออกจาก
เมืองระนอง ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ตกลงเขียนรายงานระยะทางจากเมือง
ระนองต่อไปจนถึงเมืองภูเก็ตให้รวมเป็นฉบับเดียวกันเสียทีเดียว

วันอังคารที่ ๒๐ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ออกจากพระที่นั่งรัตน
รังสรรค์ มีพวกภรรยาข้าราชการและผู้หญิงชาวบ้านนำของมาให้ส่ง
เสด็จ ขึ้นรถลงไปท่าหน้า ข้าราชการส่งทูล เว้นแต่ข้าราชการผู้ใหญ่
ได้ลงมาส่งจนถึงเรือกลาง ครั้นข้าราชการลาลงเรือเล็กไปแล้ว ออกเรือ
จากปากน้ำระนองออกทะเลมาเข้าลำน้ำตะกั่วป่า ตามโปรแกรมกำหนด
ไว้ว่าเรือเดิน ๘ ชั่วโมงจะถึง แต่เรือพาลซึ่งเป็นเรือนำเดินช้ามาก
เพราะถนนกว่าจะถึงเมืองก็ค้าเสียแล้ว

พอเรือทอดสมอแล้ว พระเสนาบดีตรัสว่าราชการเมืองตะกั่วป่า
ลงมาหาทูลเรือเชิญให้ขึ้นบก เวลาทุ่มเศษขึ้นบก ข้าราชการรับท
ปลายสรวานนำ ได้ขึ้นเกาหลามาไปที่จวนผู้ว่าราชการเมือง รับพระราช

ทานอาหารเย็นทันแล้วกลับลงมานอนในเรือ เมืองตะกั่วป่าเดิวน
 ตั้งอยู่ที่เกาะคอขาว เพื่อให้เป็นการสะดวกแก่เรือที่จะบรรทุกสินค้า ที่
 ตลาดใหญ่ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองเก่า เรือไฟขึ้นไปไม่ถึงเพราะทรายเหมือง
 ไหลลงมาทำให้แม่น้ำตื้นขึ้นมาเสียหมดแล้ว ดูแม่น้ำในมณฑลนี้จะ
 เป็นเช่นนั้นไปเสียโดยมาก ที่ตั้งเมืองเดิวนกุดเหมืองจะยังไม่สู้เหมาะ
 นัก เห็นจะสู้ไปตั้งที่ทางฝั่งไม่ได้ ที่ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปวันนั้นเป็น
 เวลากลางวันมืดไม่แลเห็นอะไรแต่ไหน แต่พอจะสังเกตได้ว่าบ้าน
 เรือนดูไม่สู้จะมีมากนัก พอพ้นตลาดไปแล้ว ถนนที่ไปทั่วการกุด
 เหมือนไปในป่า ทางจากท่านาขึ้นไปถึง ๔๐ เส้นจึงถึงที่ว่าการ มีเรือน
 ข้าราชการอยู่ด้วยกันหย่อม ๆ ถึงที่นครคีรีชาติเป็นป่าแลไปเห็นแต่เขา
 กับต้นไม้รอบตัว เมื่อนั่งรับพระราชทานอาหารอยู่ที่จวนเจ้าเมืองได้ยิน
 เสียงกวางร้องอยู่ในป่า เพราะฉนั้นต้องเข้าใจได้ว่าป่าไม่สู้ใกล้นัก ที่
 นอากาศ้อยข้างจะร้อนจัด

วันพุธที่ ๒๑ เวลาเช้า ๓ โมงเศษจวน ๔ โมง ลงเรือดำรง
 รัฐจากเรือกลางแล่นขึ้นมาตามลำน้ำ มาได้ประมาณชั่วโมงครึ่งถึงที่
 ลำน้ำแคบเลตน ต้องเปลี่ยนลงเรือแจวพ่วงเรือกลไฟเล็กมาจนถึงที่
 ย่านยาว พบเรือพายของราษฎร เป็นชนิดเรือแข่ง ไปรอกคอยรับอยู่
 หลายลำ แต่งเรือแลแต่งตัวคนพายกันต่าง ๆ ได้โห่ร้องแล้วแข่งเรือ
 ข้าพระพุทธเจ้าไปจนถึงวังโบราณคนมาก เรือไฟเดินต่อไปไม่ได้ พวก
 เรือพายเหล่านานจึงเข้าพ่วงจูงเรือขึ้นมาจนถึงท่า ขนเกาฮ่อมจากท่า

มาที่พลับพลา ทางประมาณ ๒๐ เส้น พอชนพ้นท่าผ่านกำแพงบ้าน
พระยาเสนาบดี เจ้าเมืองเก่า ซึ่งชำรุดทรุดโทรมไปหมดแล้ว บ้าน
นี้เดิมอยู่ริมลำน้ำ แต่ลำน้ำเหือดแห้งหมดแล้ว หมออาเรอไฟของพระ
ยาตรก้วยางทงเป็นพยานอยู่ว่า เรอไฟได้เคยชนมาติดถึงถนน เห็น
ได้ว่าการทำลายภูเขาลงทำเหมืองทำให้เกิดอันตรายแก่ลำน้ำได้ถึงเพียง
นี้ ตลาดที่ผ่านมายุ่งคึกคัก ยังมีร้านรวงมาก แต่ตึกแถวสองข้าง
ถนนอยู่ข้างจะคร่ำครว้า ต้องการซ่อมแซมอยู่บ้าง บางหลังถึงหลังคา
โหว่ ทางที่มาตงแต่ตลาดจนถึงเชิงเขาที่ตงพลับพลา มีบ้านคนติดต่อกัน
ตลอดมา ดูเป็นบ้านเป็นเมืองมากกว่าที่เมืองใหม่เป็นอันมาก เสีย
เปรียบอยู่ก็แต่ท่าเรือเท่านั้น

พลับพลาที่ตงอยู่บนยอดเขาอันหนึ่งมีคนไม่มรณธบายดี นำ
ไซ้ที่พระเสนาบดีได้จัดการดักห่อด้วยล้าไม้ ฝึ่มาจากเขาอีกลูกหนึ่ง
ซึ่งอยู่เคียงกับเขา นั้นได้สี่อาดดี

วันพฤหัสบดีที่ ๒๒ เวลาเช้า ๓ โมงเศษออกจากที่พักด้วย
กระบวนเกาอีหาม ไปดูพระนารายณ์เทวรูปที่เขาวัง ในแขวงอำเภอกะ
ปะทางไป ๒๖๗ เส้น ทางไปในป่าละเมาะบ้างออกทุ่งบ้าง ผ่านหมู่บ้าน
ซึ่งมีตงอยู่เป็นระยะห่าง ๆ กัน ได้ข้ามคลองหลายแห่งซึ่งโดยมาก
ทรายเหมืองมาถมจนเต็มจนน้ำไม่มีทางเดิน เช่นคลองปลายวาซึ่งไหล
ลงมาแต่เขาหลักแขวงเมืองพังงาเป็นต้น เคยวันทรายถมเต็มจน
ล้าคลองไม่มี คงมีแต่กระแสน้ำไหลริน ๆ นี้ก็เป็นเพราะผู้ทำเหมือง

ทำลายภูเขาเพื่อขุดเอาดินบุกให้ได้มาก ๆ และให้ได้โดยง่าย ทำให้เสียประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย ทราบที่ขุดหลายลงมาจากเขาเช่นนี้ ไหลลงมาตามลำน้ำ ท่วมไร่นาและสวน จนทำการเพาะปลูกไม่ได้ ราษฎรจึงได้พากันเลิกทำการเพาะปลูก พากันไปหากินทางรับจ้างทำเหมือง ดินบุกเสียมาก ได้เงินจ้างมากใช้ซื้อกินและนุ่งห่ม แต่การทำเหมืองไม่เป็นงานที่ยั่งยืน เพราะมีเวลาที่แร่หมด พอแร่หมดลงที่เหมืองใดคนที่รับจ้างทำงานที่เหมืองนั้นก็ต้องรับความเดือดร้อนอย่างยิ่ง เพราะไม่มีทางหาเลี้ยงชีพ เรือกสวนไร่นาทั้งเสียหมดแล้ว จึงนับว่าการทิ้งการทำเรือกสวนไร่นาไปทำเหมืองนั้นเสียหมดเช่นนั้น ให้ผลไม่ดีแก่เมือง อีกประการหนึ่งได้ทราบข่าวว่าพวกที่หากินทางทำเหมืองมักสู้บยาฝิ่นกันโดยมาก และราษฎรชาวตะกั่วทำเหมืองอยู่โดยมาก จึงมีคนท่สู้บยาฝิ่นมาก ทราบเกล้า ฯ จากพระยารัษฎานุภาณุรังษีว่าการที่จะแก้ไขข้อนี้ คือประการหนึ่งจะห้ามการทำเหมืองโดยวิธีทำลายภูเขา ทราบเกล้า ฯ ว่าที่เมืองพังงาได้ห้ามแล้ว ถ้าคลองกักน้ำจะกลับลกลอก บางที่คลองเหล่านี้ตะกั่วบาน ถ้าเมื่อยุคการทำลายเขาเสียได้แล้วก็ลกลอกได้บ้างเช่นเดียวกัน ถ้าคลองที่ได้เดินข้ามไปในวันนี้คือ

(๑) คลองปี ต้นลงจากเขามามัง คือเขาที่อยู่หลังทพ (๒) คลองตามตัว ต้นลงจากเขาพันธุรัตน์ ต้นเรือเดินไม่ได้ (๓) คลองปลายวา ต้นลงจากเขาหลัก แขวงเมืองพังงา คลองนี้ทรายเหมืองถม

จนส่งชนมาทำพินดิน ปลายคลองทั้ง ๓ ไปตกลำน้ำตะกั่วป่า

พระนารายณ์เทวะรูปที่ไปดวนนี้ ตั้งอยู่บนเนินอันหนึ่งริมแม่น้ำ
สืบได้ความว่าเดิมตั้งอยู่บนยอดเขาเวียง บนนั้นยังมีเป็นฐานก่อด้วยอิฐ
เหลือปรากฏอยู่ ครั้นเมื่อพม้ามารดกรุงศรีอยุธยาได้ตลอดมาถึงทาง
มาพบเทวะรูปนี้ คิดจะนำไป จึงยกลงมาจากยอดเขา แต่พอมายัง
เนินที่ริมลำน้ำ พระอินทร์เกิดมีพายุใหญ่ฝนตกมาก พม่าต้องหันหาทาง
เทวะรูปไว้ จึงมีข้อคำบนเรียกว่าหลังพม่า เพราะพม่าให้หลังตรง
เทวะรูปหันมอยุ่ตาม คือรูปพระนารายณ์องค์หนึ่ง อีกสององค์ไม่สู้แน่
ว่าเป็นรูปใคร แต่เป็นหญิงขององค์หนึ่ง เป็นรูปนั่ง จึงเดาว่าจะเป
นรูปพระลักษมีหรือพระอุมา อีกองค์หนึ่งเป็นชาย ซึ่งเข้าใจว่าบางที
จะเข้าคู่กัน ถ้าเช่นนั้นก็เป็นรูปพระอิศวร แต่ไม่แน่ ทำด้วยหินทราย
เครื่องสัมปนิมพักรณดูเป็นแบบช่างมณฑลประเทศ ล้านนั้นเป็นฝีมือ
ช่างช่างมณฑลประเทศเป็นผู้ให้อย่าง นอกจากเทวะรูปทั้งสามที่กล่าว
แล้วนั้น มีแผ่นศิลาสลักเป็นเทวะรูปแบน ๆ สองแผ่น กับมีอีกแผ่น
หนึ่งมีอักษรจารึก อ่านไม่ได้คิดว่ากระไรแลไม่ใช่อักษรไทยหรือ
ขอม จะเป็นอักษรอะไรความรู้ไม่พอที่จะกราบบังคมทูลได้

ซากถล่มลงเรือล่องลงมาตามลำน้ำตะกั่วป่า นาดนมาก เป็นหาด
ไปทั้งนั้นตื้นค้อย ๆ ถ่อลงมา อยู่ข้างจะกันดาร

วันศุกร์ที่ ๒๓ เวลา ๕ โมงเช้าออกจากที่พักตำบลตลาดใหญ่
มีพวกบุตรสาวพระยาเสนาสุริย กับหญิงชาวเมืองได้นำของมาให้ กับ

พระเสนาบดีได้อ่านแอตเตสตาในนามของพ่อค้าและหัวหน้าราษฎร
แสดงความยินดี แลขอให้รัฐบาลทำด้วยเงินเป็นที่ระฤกในการที่ได้มา
เยี่ยมเมืองตะกั่ว

เวลาจวนเที่ยงโกลงเรือออกจากท่าลงเรือมาดแจวมเรือยาวลากลง
ไปจนถึงวังบรา จึงพ่วงเรือกลไฟลงลงมาตามลำน้ำจนถึงท่าแพรก
จึงแยกทางต่อไปถึงปากคลองเหนือ ผังซ้ายแห่งลำน้ำ เวลาบ่าย ๒
โมง โกลงนเล็กเข้าไต่เตเรือเล็ก ๆ จึงต้องชนที่ปากคลองแล้วเดิน
ไปตามสะพานซึ่งทำไปในลำคลองจนถึงเชิงเขาพระเหนือ พักรับพระ
ราชทานอาหารกลางวันแล้ว จึงขึ้นไปดูเทวรูป ซึ่งอยู่บนยอดเขา
พระเหนือ เป็นรูปพระนารายณ์ทำด้วยหินทราย ตั้งอยู่กลางฐาน ก่อ
อิฐแผ่นใหญ่ ๆ ผิดกับอิฐที่ใช้ในกาลบัดนี้ เครื่องอาภรณ์รูปนโมวิจิตร
เหมือนรูปที่เขาเวียง แต่ตัวรูปเองทำดีกว่า ทำกลามเนียน ๆ เห็น
ได้เด่นชัดมาก เสียตายที่หักลงมาเสียแล้ว เพราะหักที่เอว ถ้าแม้คง
ตั้งอยู่บริบูรณ์เห็นจะสูงเกือบห้าศอก กรนนมสแลเห็นได้เด่นชัด แต่หัก
ชำรุดเสียหมดเห็นไม่ได้ว่าดีอะไรบ้าง หินมอยรูปเดียวเท่านั้น และ
อักษรจากนั้นก็ไม่มี ที่สุดจนเรื่องที่เล่าเป็นนิทานก็ไม่มีเลย แม้แต่เล็ก
น้อยก็ไม่ได้

ออกจากที่คลองเหนือไปขึ้นที่ตำบลทุ่งตก ซึ่งอยู่บนเกาะคอกวาว
ทอดเมืองใหม่ แต่อยู่คนละข้างตรงกันข้าม หินไม่มีอะไรนอกจาก
มูลดิน ซึ่งชุดลงไปพบอิฐแผ่นใหญ่ ๆ อย่างเดียวกับที่ใช้ก่อสร้าง

เทวรูปที่เขาเวียงและเขาเหนือ กับพบศิลาสองแผ่น ซึ่งตัดเป็นรูปกลม
มีรูสี่เหลี่ยมอยู่กลางเป็นฐานคว่ำหรือสำหรับรองเส้าได้ทั้งสองอย่าง
ที่น่าจะมีอะไรเกี่ยวข้องกับเทวสถานที่เขาเวียงและเขาเหนือ ถ้าจะ
เดาเล่นก็เห็นจะต้องว่าพวกฮินดูมาจากอินเดียจะมาชนบกที่นั่นก่อน แล้ว
จึงข้ามแหลมไปนครศรีธรรมราช, ไซยา, แลบ้านดอนต่อไป และ
เทวรูปที่พวกชาวมัชฌิมประเทศเหล่านี้จะได้มาทำขึ้นไว้เป็นที่สักการ
บูชา เมื่อครั้งมาประดิษฐานศาสนาพราหมณ์ชนในประเทศนี้ แต่การ
สันนิษฐานอันนี้เป็นการเล่นแท้ รู้สึกว่าคลำกว้าง ๆ จับหลักอะไรยึด
ยังไม่ได้เลย

ออกจากที่ทุ่งดกตลงเรือพ่วงเรือไฟย้อนกลับขึ้นไปออกสามแพรก
แล้วจึงลงลงมาที่เรือกลางจอด นอนในเรือกลาง การที่ไปดูเทวรูป
ทั้งวานนี้และวันนี้ ไม่ออกเรือเหมือนดูโบราณสถานทางเมืองเหนือ
เพราะกลัวไม่มีใครถูกรอย

วันเสาร์ที่ ๒๔ เวลาบ่ายออกเรือกลางจากเมืองตะกั่วป่า มา
ถึงเมืองภูเก็จเวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที เรือเดินไกล ๆ ผีงตลอดมา
ด้วยเดชพระบารมีปกเกล้า ฯ คลื่นลมสงบเรียบร้อยสบายดี

ควรมีควมแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วชิราวุธ

ศาลารัฐบาลมืองระนอง

วันที่ ๑๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ขอเคาะฝ่าลอองพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ประมาณ ๔-๕ ปีมาแล้วข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกว่ามีคนในมณฑล
 ภูเก็ตจะหมดวันหนึ่ง เมื่อมีคนหมดแล้วบ้านเมืองก็จะดำโรยราไป
 ไม่เห็นว่าของสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะเป็นสินค้าแทนคนนี้ได้ แต่คิดแน่วด้วย
 เกล็ด, ว่า การเกาะปลูกมีประโยชน์ยาว จึงได้เอาใจใส่สืบสวนดูเมื่อ
 พบพวกพ่อค้ามาจากเมืองไหน จึงได้สืบถามว่าเมืองใดเขาเกาะปลูกได้
 สินค้าอย่างใดบ้าง ตามที่เห็นในสเตรตจนเข้าปลูกมพร้าวกับต้นยาง
 เป็นสินค้าใหญ่ประจำบ้านเมืองที่จะเจริญต่อไปได้ แต่สินค้าต้องอย่าง
 นี้ต้องใช้ทุนมาก ราษฎรในมณฑลภูเก็ตนั้นไม่มีทุนพอที่จะสร้างให้
 เป็นสินค้าใหญ่โตขึ้นได้ จึงทำให้ข้าพระพุทธเจ้าท้อใจกำลังคิดหาของ
 สิ่งอื่นอยู่ ประมาณ ๓ ปีมาแล้วข้าพระพุทธเจ้าได้ลงเรือเมล็ดบริษัท
 บีแอนโอจากปีนังไปสิงคโปร์ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าจะเข้าไปกรุงเทพ, ได้
 พบฝรั่งคนหนึ่งจำชื่อไม่ได้ คุยกันในการไปติดิจจนถึงการเกาะปลูก
 เขาจึงว่าเสมปเปนของดีเป็นสินค้าใหญ่ในโลกที่จะต้องใช้มาก ในเวลา
 นี้เขาเสมปอย่างหนึ่งแล้วในยุโรปเขาใช้ท่อผ้าได้ราคาดีมาก ตั้งแต่
 ข้าพระพุทธเจ้าคิดถึงเสมปอยู่เสมอ แลทราบเกล้าว่าที่เกาะฟิลิปปิน
 นั้นเขามีเสมปเป็นสินค้าอันใหญ่ เมื่อปีกลายข้าพระพุทธเจ้าอยู่ที่
 กรุงเทพ, พบเพื่อนฝูงได้พูดถึงเมนิลาเสมปอย่างกระทราบเกล้า, ว่าคน

มันเป็นอย่างไร มาวันหนึ่งพบกับเพื่อนแต่จำชื่อไม่ได้ ๆ พุดกันเรื่อง
 ต้นเฮ้มป็น เขาบอกว่าที่เขาวงเมืองเพชรบุรีนั้น ส้มเต๋จเจ้า
 พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้อามาปลูกไว้ ต้นเฮ้มป็นนั้นสันถาน
 เหมือนนกบกล้วย ตังแต่นั้นมาข้าพระพุทธเจ้าได้สืบหาพวกจันฮักเกียน
 ที่กรุงเทพฯ, ซึ่งเขาเคยไปเมืองมณฑลแล้ว ได้พบคนหนึ่งซึ่งพวกฟอง
 เขาได้พามาหา ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามว่าต้นเฮ้มป็นนั้นเป็นอย่างไร เขา
 บอกว่าสันถานเหมือนนกบกล้วย เอาจากมาเข้าน้ำลึก ๔-๕ วันแล้วเอา
 ไปซักน้ำได้โย เขาคิดด้วยเกล้า, ว่าเป็นของทำงานง่ายไม่ลำบากอย่างใด
 เมื่อประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลศก ๑๒๗ ทกระทรวงเกษตร ข้าพระ
 พุทธเจ้าได้หารือด้วยการเกาะปลูก เพราะสินค้าปลูกในมณฑลภูเก็ต
 ตกต่ำลง ขอให้กระทรวงเกษตรตั้งกองข้าหลวงเล็ก ๆ ขึ้นในมณฑล
 ภูเก็ต เพื่อจะได้ตรวจดูว่าพรรณไม้ชนิดใดในมณฑลนั้นจะเอามาปลูก
 ทำให้เป็นสินค้าขึ้นได้แล้ให้ไปเที่ยวตรวจการเกาะปลูกตามเมืองคอล่า-
 โบเกาะฟีลิปไปนั้กับเกาะชวาว่าเขามีพรรณไม้ชนิดใดบ้าง ที่เราจะเอา
 มาปลูกในมณฑลนี้ ซึ่งมีอากาศคล้ายคลึงกันกับเมืองหง ๓ นั้นให้เป็น
 สินค้าอันใหญ่ในบ้านเมืองของเราต่อไป กระทรวงเกษตรก็ได้ตกลงตาม
 ที่ข้าพระพุทธเจ้าหารือไปนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ตั้งงบประมาณขึ้น
 ไว้ต่อกระทรวงเกษตรแล้ว ในชั้นต้นปีละ ๘,๐๐๐ บาท เมื่อต่อไปได้
 ผลประโยชน์ขึ้นจึงจะขอเพิ่มงบประมาณต่อไปภายหลัง คิดด้วยเกล้า,
 ว่าพรรณไม้ในป่าซึ่งจะเป็นสินค้าในบ้านเมืองเราคงจะมีอีกมาก

ครั้นเมื่อต้นเดือนมีนาคม ค.ศ. ๑๒๗๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้มาตรวจ
 ราชการเมืองระนอง ตะกั่วป่า พังงา เมื่อวันที่ ๑๓ ไปที่เกาะเปลี้ยก
 หน้าที่ในแขวงอำเภอเกาะเปอร์เมืองระนองต่อแดนกับเมืองตะกั่วป่า เกาะ
 นนมนานปูสอาดดี ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปบนเกาะเพื่อจะอาบน้ำพร้อม
 ด้วยพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง พระเสนาบดี ผู้ว่า
 ราชการเมืองตะกั่วป่า ครั้นไปถึงที่น้ำพุเห็นต้นกล้วยบ้างมีอยู่มาก
 ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้คิดถึงเรื่องเสมียนขึ้นมาได้ จึงคิดด้วยเกล้า, ว่าต้น
 กล้วยนั้นจะเป็นต้นเสมียนได้ จึงได้เล่าเรื่องให้พวกที่ไปนั้นฟัง ว่า
 เสมียนเป็นสินค้าอย่างหนึ่งมีต้นตามเหมือนกล้วย ในเวลานั้นมีคน
 แก่คนหนึ่ง บอกว่ากาบกล้วยบานเหนียวตัวเขาได้เคยเอากาบมาใช้
 ทำแหวนแน่นดีไม่มีใครจะขาดเลย ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ให้พวกเหล่านั้น
 ไปตัดต้นกล้วยมาลงเรือตำรวจรัฐ แล้วให้คนลอกเอากาบมาชั่งเอา
 ไปจึงได้เห็นว่ากาบกล้วยนั้นเป็นประโยชน์ไปทั้งสิ้น แลมีความยินดีเป็นอันมาก
 หวังด้วยเกล้า, ว่าเมื่อกกล้วยบานเป็นสินค้าได้แล้ว มณฑลภูเก็ต
 คงจะเจริญขึ้นมา เพราะกล้วยบานมีเมล็ดมาก ได้ถามคนแก่เขาว่าเขาว่า
 ถ้าเอาเมล็ดปลูกแล้ว ประมาณหนึ่งกิโลเป็นลูก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้คิด
 กระตือรือร้นทำทางบาแล้วเผาไฟไว้เหมือนกับราษฎรทำไร่เข้า และเอา
 เมล็ดปลูกได้ระยะกันวาละซุ่ม ๆ ละ ๕ เมล็ด คิดด้วยเกล้า, ว่าซุ่มหนึ่งคง
 จะขึ้นอย่างมาก ๕ ต้น หรืออย่างน้อยก็ได้ ๓ ต้น ถูกันว่าซุ่มละ ๕
 ต้น ค่าเนื้อไร่หนึ่งได้ ๔๐๐ ซุ่ม ๆ ละ ๕ ต้น ก็ได้ ๒,๐๐๐ ต้น คง

จะได้เฮมปี ๓ ตนต่อช่งจัน ช่งหนึ่งราคาเดยวัน ๕๐ เซนต์ คิดเป็น
 หาบละ ๕๐ เหรียญ ๓๐ ตนคงจะได้หาบหนึ่ง คน ๆ หนึ่งถาลางเฮมปี
 ได้วันละ ๒๐ ตนกเป็นเนอเฮมปี ๗ ช่งครึ่ง ถาไคเซนนแลวผู้ปลูกน
 คงจะรวยมาก ตามทษาพระพุทธเจ้าคคนไคลางเฮมปีกบเครื่องจักรดู
 เหมือนจะดี เพราะลางด้วยมือจะช่าไม่พอกับค่าไคหัย เมื่อปลูกลงแลว
 ไม่ต้องรักษาดายหญ่าอย่างหนึ่งอย่างใดเหมือนกบคนไม่อย่างอน ถางบ่า
 ไว่สักเดือนหนึ่งแลวกเฝ้าเมอเฝ้าแลวลงมือปลูกได้ ๓๒ เดือนกไคคตมา
 ลาง

ตามทษาพระพุทธเจ้าคคตงัน และเมื่อไปตรวจถึงแห่งไคค้ำบล
 ไคไคชแจงให้ราชฐทราบ แลคคด้วยเกล้าว่าจะคตมาให้นักโทษ
 ทำตัวอย่างส่งไปกระทรวงมหาดไทย กระทรวงเกษตร์ แลส่งไปเมือง
 อังกฤษ เยอรมันนี อเมริกา แลเดนมาร์ก ให้เขาตราคเมอทราบว่า
 ไคราคาเท่าไรแลวกได้ออกประกาศให้ราชฐทราบเกล้า, แลคคด้วย
 เกล้าว่าใน ๖ ปีช่นคจะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกภาษีชา
 ออกให้ คอไปจึงจะเก็บภาษีชาออกร้อยละสิบ แต่เมอผู้หนึ่งผู้ใดขอ
 จอที่ดินจะปลูกแลวก จะต้องเสียเงินให้รัฐบาลปีหนึ่งไว้ละ ๑๐ สตางค์
 เมอวันที่ ๑๐ เมษายน ข้าพระพุทธเจ้าไปคอยรับเสด็จท้ำบลท้ำศาล
 มีคนไปแต่งพลับพลาด้วย ๕๐ คน เมอแต่งพลับปลาแลวทราบเกล้า,
 ว่ายังไม่เสด็จไม่มังงานอะไรทำ จึงได้ให้พวกนั้นไปคตคคนกล้วยบามา
 ๕ ตนแลวลอกเอากาบนั้นมาลอกโยช่งไคทูลเกล้า, ถวายไว้นแลว

โยนนแยกเป็น ๓ ชน ชนนอกได้เส้นหยาม ชนกลางเส้นเลื่อยดลงหน่อย
และชนในเลื่อยดลงอีกมาก ต้นกล้วยต้นใหญ่ได้ถึง ๑๘ กาบ ต้น
เล็กได้เพียง ๑๔ กาบ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า,

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยารัษฎานุประดิษฐ์

ที่ ๔/๔

เมืองภูเก็ต

วันที่ ๓๐ เมษายน ร.ศ. ๑๒๘

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลรายงานการเที่ยว
แลตรวจการงานต่าง ๆ ในเมืองภูเก็ตดังต่อไปนี้ คือ :-

วันอาทิตย์ที่ ๒๕ เวลาเช้า ๔ โมง ได้ลงเรือกรรเชียงจากเรือ
กลาง รับสลุตเรือพาลแล้ว ต่กรรเชียงเข้ามาท่าท่าโรงภาษี ท่าน
ต้องเข้าคลองไปหน่อยหนึ่งจึงจะถึง คลองนั้นถ้าแม่จะกราบบังคมทูล
หรือจะทำแผนที่ก็ไม่มประโยชน์ เพราะเปลี่ยนทางอยู่เสมอ ไม่ใช่
เปลี่ยนไปเอง เปลี่ยนเพราะคนชุดแรในพนคลองแลพนทะเลมทรายชน
มาเป็นหาดในเวลาไม่นานนัก จึงต้องคอยชุดคลองย้ายที่หนที่จะต้องการ
ชุดดับกุนน้ำไป แต่การชุดคลองใหม่รัฐบาลไม่ต้องเสียอะไร เพราะ
พระยารัษฎาจัดการให้ผูกขอทำเหมืองนั้นเสียเงินเรียกว่าค่าเสียหายให้

แก้รัฐบาล แล้วใช้เงินเองชุดคลอง ทราบเกล้าฯ ว่าคลองที่กำลังจะ
คิดขุดใหม่อยู่นั้น บริษัททุ่งคาเดรียกัมปนี ซึ่งทำการร่อนดินใน
พื้นอำเภอกง ได้รับแล้วว่าจะขุดให้ การเรียกค่าบวการเช่นน้อย
ข้างจะเป็นประโยชน์แก่การโยธามาก ไม่ใช่แต่คลองถึงถนนก็ทำได้
ด้วยเงินค่าบวการซึ่งเรียกจากคนทำเหมือง วิชหาเงินทำการโยธาโดย
วิธีนี้ด้วยข้างจะใกล้วิธินิธิเปิดดีมาก

การรับรองในเมืองอยู่ข้างจะเป็นพิธีใหญ่อยู่ข้าง คือที่
ตะพานนั้นทำปราศตกแต่งประดับประดาอย่างดี มีพระสวด ข้าราชการ
แลพ่อค้าราษฎรมาประชุมกันอยู่หนาแน่นมาก ตำรวจภูธรยิงปืนใหญ่สุด
๒๑ นัด หม่อมเจ้าประดิพัทธ์ ปลัดมณฑล ได้อ่านแอตเตรส์ในนาม
ของข้าราชการ, พ่อค้า, และราษฎร ข้าราชการเจ้าได้อ่านตอบ คำ
ตอบนั้นพระยารัษฎาจะจัดการให้พิมพ์ แลให้แปลเป็นภาษาจีนแจก
ไปให้ทั่ว เสร็จการพูดตอบแล้วไปขึ้นรถมาที่หลังโรงภาษี ข้างจากนั้น
มาตามริมลำคลองซึ่งเป็นท่าเรือจอด แล้วยาผ่านตลาดซึ่งมีตึกแถวทั้ง
สองข้าง เป็นตึกใหม่ ๆ มีเป็นหลายหลัง ผ่านไปในตลาดรู้สึกเหมือน
ไปตามถนนทรงวาดในกรุงเทพฯ เห็นแต่พวกจีนแน่นไปทั้งนั้น พ้น
ตลาดแล้วขึ้นรถมาจนออกพ้นเมือง รู้สึกคล้ายมาทางสวนดุสิต แต่มิ
เหมือนเนินเท่านั้น กว่าจะพ้นหมุ่เป็นเหมืองถนน เมืองภูกงนั้นเป็น
ชุมหมืองพรอนไปทั้งนั้น ไปทางไหนก็พบแต่ชุมหมือง

ที่พักนั้นเป็นเรือนตึกสองชั้น ในเวลาธรรมดาทราบเกล้าฯ ว่า

ไม่มีคนอยู่ ดูเหมือนจะรักษาไว้เป็นที่พักพิงมาเที่ยวทน ตั้งอยู่ตำบล
สามกอง นอกเมืองออกมาอีกหลายสิบเส้น ที่ออกจะแจ่ม ๆ มีแต่ต้น
มะพร้าวเป็นพื้น แต่อย่างไร ๆ ก็ดีกว่าที่ในเมืองซึ่งร้อนอบอวลมาก

เวลาบ่ายได้ขึ้นรถไปที่พักสวดมนต์ พระยารัษฎาได้เชิญให้ขึ้น
บนบัลลังก์ทรงผู้พาทษา แล้วให้ข้าราชการเดินผ่านมาเฝ้าเรียงตัว ดัง
แต่ข้าราชการผู้ใหญ่ตลอดจนถึงพวกจันทรกรรมการที่ปรึกษา

ออกจากศาลได้ขับรถไปตามถนน เพื่อดูการตกแต่งรับ มีชุม
ได้ทำชนหลายชุม รูปแลลายต่าง ๆ อยู่ข้างจะประกวอดประชันกัน ส่วน
ตามร้านมีผ้าสีตกแต่งทุกร้าน บ้านบางแห่งก็แต่งเหมือนกัน ถนนใน
เมืองนี้ทำดี ๆ ไรศึลาแน่นหนา พระยารัษฎาบอกว่า ใช้แรงนักโทษ
ทำถนน ศึลาที่ไรศึลาโดยมากก็ได้จากที่ขุดขึ้นมาจากขุมเหมือง มีขอ
บังคับห้ามมิให้ทิ้งศึลาที่ขุดขึ้นมาได้เลย ส่วนโสฬย์ใช้เงินที่ได้เป็นค่า
บวการที่จากคนทำเหมืองบ้าง แลเก็บจากเจ้าของที่ซึ่งถนนผ่านไปอีก
ด้วยตามแบบมุนีขิแปดดี

เวลาค่ำได้ไปกินเลี้ยงที่จวนข้าหลวงเทศาภิบาล ขันรถโมเตอร์
ขับไปทางถนนตลาดซึ่งมีไฟประดับแต่งตลอด ทั้งที่ชุมทางตามดงแถว
ดูราวกับมีงานอะไรใหญ่ เทศาได้เปิดอนุญาตให้เล่นการพนันได้เพื่อ
ให้เป็นการรื่นเริง พ้นตลาดไปแล้วไปตามถนนซึ่งเลียบไปริมทะเล
บ้านข้าราชการมาตั้งอยู่ทางนี้โดยมาก จวนเทศาภิบาลเข้าไปอยู่กลางบ้าน
เป็นเรือนสองชั้น ๆ ล่างเป็นคอก ชันบนไม้ ฝาขัดแตะถือปูน เพดาน

ทำด้วยไม้ระกำ การเลียงวอนนเขญชาราชากรชนชาหลวง พอลงของ
หวาน ข้าพระพุทธเจ้าแลบรรดาพวกท่งโตะไดตมถวายพระพร แล้ว
พระยารัษฎาได้กล่าวคำให้พรข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าได้ตอบ
ตามสมควร

วันจันทร์ที่ ๒๖ เวลาเช้าไม่ได้ไปแห่งใด เวลาบ่ายจึงได้ไปขับ
รถเที่ยวเล่นตามถนน ได้เห็นถนนที่แปลกกว่าที่ได้ไปแล้วบ้าง เมือง
ภูเก็ตนั้นว่าเป็นเมืองใหญ่ได้เมืองหนึ่ง ท่งสถานที่ต่าง ๆ ท่งตกที่
เป็นบ้านเรือนคน อยู่ยงกำลังก่อสร้างอยู่เสมอ ตึกแถวให้เข้ากมผู้สร้าง
ขึ้นให้เข้าเรื่อย ๆ ไป และห้องหนึ่งเรียกค่าเช่าได้ ๒๐ กว่าเหรียญ

เมื่อกลับมาจากเที่ยวรถเวลาเย็น พวกฝรั่งพ่อค้าได้มาหา

วันอังคารที่ ๒๗ เช้าวันนได้ไปทำพิธีเปิดถนนไปเมืองถลาง
ซึ่งได้ให้นามไว้ว่าถนนเทพกระษัตรี ถนนนี้ต่อกับถนนที่ตรงมาจาก
ศาลารัฐบาล ตั้งแต่ศาลารัฐบาลไปถึงหัวถนนที่ริมโรงพยาบาลประมาณ
๕๐ เส้น ครั้นทำพิธีเปิดแสดงซอกถนนแล้ว ได้ขึ้นรถโมเตอร์ขับไป
ตามถนนจนถึงหัวการอำเภอถลาง ทาง ๕๐๐ เส้นเศษ ถนนตั้งแต่
ริมโรงพยาบาลไปจนถึงบ้านท่าเรือได้โรยศิลาแล้วเรียบร้อยดี ต่อขึ้น
ไปยังไม่ได้โรย ทางที่ไปรู้สึกเหมือนไปในบ้านนอกทางประเทศยุโรป
เพราะถนนนั้นชนบางลงบ้าง บางแห่งกมผาเขาไปทำให้ขับรถไปตุพลิน
เพราะเบ้อทราบ ๆ เสียเต็มทนแล้ว ที่ไกล ๆ เมืองภูเก็ตทางข้างถนน
ยังเป็นเหมืองอยู่มาก แต่พอออกไปไกล ๆ มีผู้จับท่งทำสวนอยู่บ้าง

แล้ว นตามคำแนะนำของพระยารัษฎา เข้าใจว่าดูเหมือนจะมีผู้ตกลง
จะคิดทำส่วนกันจนมากแล้ว ตามที่เป้นมาแล้วชาวภูเก็ตไม่เคยคิดจะ
ทำมาหากินอย่างอื่นนอกจากทำเหมือง เข้าและอาหารอื่น ๆ ต้องซื้อ
กินโดยมาก เป็นความคิดของพระยารัษฎาจะแนะนำให้ราษฎรทำการ
เพาะปลูกขึ้นอีกบ้าง แต่ในชนชั้นนอกจะต้องแกม ๆ บังคับอยู่ด้วยจึง
มีผู้ทำตาม

ที่กลางเดียนยังมีบ้านช่องอยู่เป็นหมู่ใหญ่ ในอำเภอมีคน ๘๐๐๐
เศษ ถึงเกิดว่าทุทุเป็นทุ่งนาอยู่มาก แต่ไม่มีสิ่งไรที่จะสังเกตได้ว่าเป็น
เมือง เพราะเมืองนี้ไม่มีกำแพงแรงเตยอะไร บ้านทั่วเทพกษัตริย์ยัง
ช้ใบ บัดนี้อยู่ข้างวัดพระนางสร้าง แต่วัดนี้มีผู้กล่าวว่าไม่ใช่ทั่วเทพ
กษัตริย์เป็นผู้สร้าง จะเป็นใครสร้างก็ได้ไม่ได้ความชัดเจน ลูกหลานทั่ว
เทพกษัตริย์ก็ยังมีอยู่หลายคน ได้ย้ายรพห้มาไว้แล้ว ในพวกผู้ชาย ๆ
มีเป็นกำนันน้อยที่กลางคนหนึ่ง อีกคนหนึ่งไปเป็นสัสดีอยู่ที่เมืองกระบี่
ส่วนค่ายท้าวเทพกษัตริย์สร้างขึ้นรพห้มานั้น บัดนี้อยู่กลางทุ่งนาไม่
ห่างจากวัดพระนางสร้างนัก ได้ความว่าเดิมมีเสาค่ายระเนียดยังเหลือ
อยู่บ้าง แต่ผู้ทำนาทางนี้ได้ขุดถอนจนเสียหมดแล้ว ในเวลานี้จึงไม่
แลเห็นอะไรปรากฏอยู่เลย ยังมีที่ตอยอกอย่างหนึ่ง คือวัดพระทอง
ของที่แปลกในนครอมพระพุทธรูปก่อด้วยปูน ทำเหมือนผู้คนมาจาก
พื้นดินเพียงแคพระทรวง ตามเรื่องเล่าว่าพระปูนนี้ได้ก่อสร้างพระพุทธรูป
ขึ้นมาจากพื้นดินจริง ๆ ได้เลียงดูได้ความว่าพระนาคคอดอไม้แหลมอัน

หนึ่ง แรกเริ่มเดิมทีที่จะเกิดขลังขึ้นก็เพราะมีผู้ใดสักกระบือไว้มือ
 นนครูหนึ่ง ภายหลังกระบือไปเกิดมีอาการเจ็บขึ้น เจ้าของต้องไปบูชา
 ตอนนั้นกระบือจึงหาย จึงเกิดบอกกันขึ้นว่าเป็นพระผู้ดี ว่าตอนนั้นเป็น
 ยอดศรีสม และกล่าวว่าได้มีผู้ขอลงไปพบพระเศียรพระ แล้วจึงมาก่อ
 พระองค์คนสรวนขบขันนั้น ผู้ไม่ลายมือที่หากไม่เป็นเรื่องเป็นราว
 อะไร แต่ต้องยอมว่าใจเขากลับ เชื่อว่าถ้าเจ้าพระยาภาสได้เห็นจะ
 ชอบมากเป็นแน่

รับพระราชทานอาหารกลางวันที่บ้านนายอำเภอแล้ว ขนรถ
 กลับมาแวะดูบ้านเก่าของพระยาวิชิตรังสรรค์ ที่ตำบลท่าเรือ ซึ่ง
 บดินทร์ไปเสียเกือบหมดแล้ว ยังเหลือแต่โครงทิมแถวที่อยู่ของพวกละคร
 อยู่ริมกำแพงแถวหนึ่ง

อนึ่งที่เมืองถลางมีคนอยู่ข้างจะแปลกอยู่พวกหนึ่ง คือท้าวถลาง
 เรียกกันว่าฝรั่ง ได้เรียกตัวมาสนทนาศึกษาผู้คนหนึ่ง รูปร่างหน้าตาเป็น
 ไทย ๆ ซื่อปอด บอกว่าตนถือศาสนาฝรั่ง คือถือนานาทัศนะเป็นวัน
 พระ ถามว่าวันอาทิตย์ทำอะไรบ้าง ตอบว่าสวดมนต์ภาวนา ลอง
 ให้สวดฟังดูก็เหมือนกับที่พวกเขารดในกรุงเทพฯ สวดนั่นเอง ว่าเป็น
 คำไทย ถามว่าใครสอนให้ภาวนาเช่นนั้น ตอบว่ามีพ่อตนหนึ่งได้มา
 สอนให้ ถามว่ามีหนังสือหรือเปล่า ตอบว่ามีเป็นตัวฝรั่งแต่อ่านออก
 สำเนียงเป็นไทย ถามว่าตัวนายปอดเองนั้นมีชื่อท้าวให้หรือเปล่า
 ตอบว่ามี พ่อให้รับศีลแล้วให้ชื่อว่าดอมินิโก ภรรยาเป็นคนไทยยัง

ไม่ได้รับศีล มีบุตรได้รับศีลแล้ว ๒ คน คนหนึ่งเป็นหญิงพ่อให้ชื่อว่า
 นาคาเลีย อีกคนหนึ่งเป็นชายพ่อให้ชื่อว่าเปา (คือเปาโลหรือปอด)
 ถามว่าได้ถือพระฝรั่งมานานแล้วหรือ ตอบว่าถือต่อ ๆ กันมาหลายชั่ว
 คนแล้ว แต่พระเจ้ามาสั่งวาทะบางอย่างที่สวดเดียนได้เมื่อพ่อออกมาเมื่อ
 ไม่กลับมาแล้ว เมื่อก่อนที่พ่อออกมาแต่ถือวันอาทิตย์เป็นวันพระหยุด
 • ทำการงานเท่านั้น เดียนนอกจากวันอาทิตย์มีสวดมนต์อยู่ทุกวัน คือ
 ตะเพียนดอกแล้วว่าพระบิดา ตะเพียนโคร่งว่าพระบุตร ตะเพียน
 สองข้างว่าพระจิตร ถามว่าแปลว่าอะไร ก็บอกว่าไม่รู้ พ่อสอนให้
 ทำเช่นนั้นทำตาม ถามว่ารู้หรือไม่ว่าในชั้นเดิมทำไมพวกฝรั่งจึงได้
 มาอยู่ในเมืองกลาง ตอบว่าไม่รู้ ตามความที่จริงพวกบางที่จะเป็นลูก
 หลานของชาวโปรตุเกสที่ได้มาอยู่ในเมืองกลางแต่ครั้งโบราณ หรือมี
 ฉะนั้นจะเป็นแต่ลูกหลานคนไทย ๆ ที่เขารัดตงแต่ครั้งชาวโปรตุเกสมา
 สอนไว้

ไปเมืองกลาง ทำให้เห็นออกเสียด้ายว่า ชื่อเมือง กลางนั้น คนชน
 ใหม่ ๆ ชวน ๆ จะไม่รู้จักอยู่แล้ว รู้จักแต่ภู่เก้งเท่านั้น ถ้าเมื่อแรกตั้ง
 มณฑลนั้น ไตรเรียกชื่อเสียว่ามณฑลกลางก็จะดี ชื่อกลางไม่ควรจะ
 ให้สูญเสียเลย เพราะเมืองกลางถึงอย่างไร ๆ ก็ยังนับว่าเป็นเมืองเก่า
 กว่าภู่เก้ง และได้เคยมีชื่อเสียงอยู่ในตำนานของชาติ เพราะฉะนั้น
 เป็นเครื่องเตือนใจให้คนรู้ สึกว่าอายุของเมืองแลของชาติ ไม่อ่อน เหลือ
 เกิน การที่ตัดทอนอายุของเมืองหรือของชาติเป็นสิ่งที่จะไม่ให้ผลดี

อย่างหนึ่งอย่างใดเลย

วันพุธที่ ๒๔ เวลาเช้าได้ไปทำพิธีเปิดถนนอีกสายหนึ่ง คือ
สายที่ไปอำเภอกระทุ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ชื่อว่า ถนนวิจิตรสงคราม
พิธีทำอย่างเดียวกันกับการเปิดถนนเทพษัตริย์ ถนนวิจิตรสงครามนี้จะ
เป็นประโยชน์ในการเหมืองมาก เพราะผ่านไปในที่ซึ่งมีเหมืองเกือบ
ตลอดทาง ถนนนี้ได้โรยศิลาตลอดแล้ว ตัดลงเลยไปตามเขา มีที่
งาม ๆ น่าดูอยู่เป็นอันมาก รู้สึกเหมือนดูสัตว์วิเศษแล่นด้นจำลองส่วน
เล็ก ๆ ลงมา

ขับรถมอเตอร์ไปจนถึงเชิงเขานาค ได้ขึ้นไปท้น้ำตก แลอาบ
น้ำเย็น เย็นสบายดีมาก เทศาคิดจะทำอ่างขังน้ำขึ้นไว้ แลไปใช้
ในเมืองภูเก็ตต่อไป

ขากลับผ่านมาทางตลาดกระทุ ซึ่งเป็นตลาดมีบ้านเรือนรวง
ดังอยู่ติดกันมาก

เวลาค่ำข้าราชการแลพ่อค้าได้จัดการเลี้ยงชน เพื่อแสดงความ
ยินดีรับรอง ได้ปลูกโรงเลี้ยงชนที่สนามที่ตั้งโรงตำรวจภูธร ซึ่งข้าพระ
พุทธเจ้าได้ให้ชื่อว่าสนามชุมพล โรงเลี้ยงตกแต่งประดับประดาด้วยธง
เทียวใบไม้แลประทิป ผู้ที่ไปรับพระราชทานเลี้ยงมีทั้งไทย, ฝรั่งเศส,
แลจีน นับว่าเป็นการพร้อมเพรียงกันดีมาก พระยารัษฎาได้เป็นผู้ชัก
ชวนให้ดื่มถวายไชยมงคลได้ผลของธัญพืชบาท หม่อมเจ้าประดิพัทธ์
ได้กล่าวคำถวายไชยมงคลเต็มเต็ม กับดื่มไม่สักระยะแล้วทำให้พรข้าพระ-

พุทธเจ้า มีสเตอร์สออกกล่าวให้พรกรุงสยาม พระพิสัยกรมการพิเศษ
ได้กล่าวแสดงความยินดี แลให้พรข้าพระพุทธเจ้าในนามของพ่อค้าจีน
ข้าพระพุทธเจ้าได้พูดตอบรวมทั้งหมด การเล็งวันทำให้เกิดความ
มีดีมากกว่าการรับรองอย่างอื่น เพราะแลเห็นว่าเปนพยานแห่งความ
สามัคคี ในระหว่างข้าราชการกับพ่อค้า มีข้อเสียใจอยู่นิดเดียวที่พ่อค้า
ฝรั่งก็มี จีนก็มี ไทยเราเองไม่มีเลยเป็นที่น่าสลดใจอยู่บ้าง

วันพฤหัสบดีที่ ๒๙ เข้าได้ไปเปิดโรงเรียนชั้นปฐม ซึ่งได้จัด
ตั้งขึ้นใหม่ในวัดมงคลนิมิตร เจ้าเมืองอ่านรายงานแล้วได้เชิญให้
ข้าพระพุทธเจ้าเปิดแพรคลุมป้ายนามโรงเรียน ข้าพระพุทธเจ้าตอบแล
ให้นามโรงเรียนไว้ว่า โรงเรียนปลุกปัญญา โรงเรียนนับว่าเป็นการ
เริ่มจัดตามความคิดของเจ้าคณะแลข้าหลวงธรรมการใหม่

ออกจากที่โรงเรียนนี้ไปตู่สถานข้าราชการซึ่งตั้งอยู่ในหมู่เดียวกัน
ในเขตรบ้านเก่าของพระยาวิจิตรสงคราม จางวางเมืองภูเก็ต แลบ้าน
พระอนุรักษโยธา (นุต) เมื่อออกฟิศต้องไปตั้งอยู่ในที่ซึ่งได้หาชน
สำหรับเป็นบ้านที่อยู่เช่นนกเป็นธรรมชาติอยู่ข้างจะไม่ดีเหมาะนัก

ออกจากสถานข้าราชการไปตู่เหมืองของอำแดงหว ซึ่งอยู่ริมฝั่ง
ลำน้ำภูเก็ต ไม่ห่างจากฝั่งอ่าวมากนัก

เวลาบ่ายไปตู่เรือชุดเร็วของบริษัททุ่งคาสาเบอร์ทันเตรดิงกัมปนี
ซึ่งทำการขุดตักในอ่าวภูเก็ต

วันศุกร์ที่ ๓๐ เวลาเช้าไม่ได้ไปไหน ในเช้าวันนั้นฝนตก เย็น

สบายดี เวลาข้าพระพุทธเจ้าได้มีการเลี้ยงแลแต่งตัวแฟนซึ่งเป็นการ
ตอบแทน ดูเป็นการรื่นเริงกันมาก

วันเสาร์ที่ ๑ พฤษภาคม เข้าวันเป็นวันกำหนดลงเรือออก
จากเมืองภูเก็ต เดินทางต่อไป.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วชิราวุธ

ที่ ๒๑๘/๑๐๔๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๓ เดือน พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขา-
นุกร ทรงทราบด้วยตามจดหมายเกล้าฯ ที่ ๑๕๕/๗๔๕ ลงวันที่ ๒๕ เมษายน
รัตนโกสินทรศก ๑๒๘ กราบทูลมาในเรื่องสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เสด็จถึงเมืองภูเก็ตบัดนี้เกล้าฯ ได้รับโทรเลขพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ข้าหลวง
เทศาภิบาล ลำเจ้าพระยาการมณฑลภูเก็ตลงวันที่ ๑ พฤศจิกายน ศกนี้ ว่า
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จออกจากเมืองภูเก็ตวันที่ ๑ เดือนนี้
ไปยังเมืองพังงา มีความตามโทรเลขดังนี้ จึงกราบทูลมาเพื่อทรง
ทราบขอฝ่าพระบาทได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ที่ ๕/๕

เรือ "กลาง" นำเมืองตรัง

วันที่ ๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

ขอเคาะฝ่าล่องเรือพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลรายงานระยะทาง
จากเมืองภูเก็จจนถึงเมืองตรัง คือ:-

วันเสาร์ที่ ๑ พฤศจิกายน เวลาเช้าออกจากที่พักแล้วได้ขับรถ
ไปตึกใหม่แลบ้านข้าราชการ แล้วเลยไปที่หน้าโรงภาษี มีผู้ไปส่ง
อย่างเดียวกับผู้ไปรับ พอลงเรือกรรเชียงดำรวจรรได้ยั้งบันใหญ่
สลุต ๒๓ นิต กับพระพิไลย ๆ ได้จัดประทัดไปผูกไว้กับต้นไม้ตรงข้าม
ปากกับท่า ได้จัดขึ้นพร้อมกันครั้งละหลาย ๆ พวง เสียงดังกราวใหญ่
ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้ออกไปส่งจนถึงเรือกลาง เวลาบ่าย ๓ โมงเรือ
กลางใช้จักรเดินมาตามหว่างฝั่งกับเกาะยาว เวลาจวนบ่าย ๕ โมง
เรือเข้าปากคลองเข่งม บ่าย ๕ โมงเศษลงส้อม พระยาบริรักษ์ภรรยา
ผู้ว่าราชการเมืองพังงา ได้ขึ้นมาหาบนเรือกลาง เชิญให้ลงเรือถึงพาย
มเรือยาวจากทวนชนไปจนถึงท่า ทางทวนมานเป็นคลองน้ำเค็ม
ขึ้นไปต้นน้อยแคเขาช้าง เพราะถนนต้องนับว่าเป็นก่งทะเล ที่เรียกชื่อว่า
คลองเข่งมก็พอเข้าใจได้ เพราะทางข้างซ้ายของคลองมีเขาขึ้นไป
ตลอดลงมาอยู่ซิด ๆ น้ำ บางแห่งดูราวกับจะล้มทับลงมา ทางนี้ไม่
ใช้คลองที่เสด็จพระราชดำเนินเมื่อศก ๑๐๙ คลองนั้นเป็นหาดตื้นใช้เดิน

เรือไม่ได้แล้ว เพราะผู้ทำเหมืองคราทำลายเขาทั้งหลายลงมาตาม
ลำน้ำจนต้นหมด ได้ทราบเกล้าฯ ว่าน้ำฝนน้ำท่วมเมืองทุกปี เพราะ
น้ำไม่มีทางที่จะไหลลงไปได้สะดวก ทำให้เรือกล่นเสียเปรียบมาก
จนบ้านช่องโรยร่วงไปกว่าแต่ก่อน ทางเดินจากท่าเรือขึ้นมาที่พลับพลา
ที่พักราว ๘๐ เส้นเศษ ถนนขึ้นจากท่าตรงขึ้นไปที่เขาข้างก่อน แล้ว
เลี้ยวไปทางตะวันออกคดไปตามที่นา จนไปบรรจบถนนเดิมที่ขึ้นมา
จากท่าเรือเก่า ที่พักแรมนั่งอยู่ริมถนน เห็นที่ตงพลับพลาเดิมขึ้น
ไปสักหน่อยหนึ่ง เขาเลือกที่ตงดี อยู่บนเนินเตี้ย ๆ ที่เชิงเขาล้างบาตร
ในตำบลบ้านท้ายช้าง

วันอาทิตย์ที่ ๒ เข้าได้ไปโดยคนหาหม้อข้ามคลองพังงาไปที่ถ้ำ
น้ำผุด ทางประมาณ ๔๐ เส้น วันนั้นเป็นอย่างไรไม่ทราบเกล้าฯ น้ำ
ไม่ผุด จึงคงได้เห็นแต่ปากถ้ำ ซึ่งแลดูเหมือนปากท่ออยู่กับผาเท่านั้น
ลงจากที่เขาถ้าน้ำผุดคนเลยไปตมถ้ำต่าง ๆ ซึ่งทำเป็น
เรือนไม้ ๆ สำหรับใช้ชั่วคราว และไม่มีอะไรแปลกปลาดนัก

เวลาบ่ายได้ขึ้นรถเที่ยว คือไปที่ถ้ำพงข้างก่อน หนึ่งถึงแม่จะได้
เคยตามเสด็จพระราชดำเนินไปแล้วก็จำไม่ได้ จึงเท่ากับไปตมเป็นครั้งแรก
ในการที่ขึ้นขึ้นไปตมไม่รู้สึกว่าเสียใจเลยจนคนเดียว จะหาที่ใด ๆ
ที่ได้เคยเห็นมาแล้ววามเท่านั้นยากนัก จากที่นั่นได้ไปขึ้นไหล่เขาล้างบาตร
ดูวิหุบเขาแล้วกลับลงมาขึ้นรถขับไปตามถนน ผ่านไปทางตลาด เลย
ออกไปที่วัดประพาศประจิมทิศ ซึ่งแต่ก่อนตมม่น้ำสบาย เพราะอยู่

ริมฝั่งน้ำ บดจนเห็นแต่หาดทรายแม่น้ำไหลริน ๆ เปนที่เสียใจมาก

วันจันทร์ที่ ๓ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ออกจากที่พักเมืองพังงา
ขึ้นคานหามเดินทางไปได้ประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ ถึงวัดสุวรรณคูหา
เข้าไปพักรับพระราชทานอาหารกลางวันที่บ้าน ซึ่งมีอักษรพระนาม
จากฤกษ์อยู่แต่เมื่อศก ๑๐๙๕ นั้น

พักอยู่ที่ถ้ำจนบ่ายเกือบ ๔ โมง ขึ้นคานหามออกจากที่ถ้ำ เดิน
ทางมาตามถนนซึ่งไม่สู้จะมีอะไรดูนัก ราวสี่ชั่วโมงหนึ่ง ก็มาถึงที่
พักแรมเมืองตะกั่วทุ่ง รวมทางตั้งแต่พังงามาถึงที่นี่ ๓๔๑ เส้น

วันอังคารที่ ๔ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกจากที่พัก เดินไปดู
ตลาด ซึ่งเป็นเรือนจากตั้งอยู่สองฟากถนน ตลอดลงไปจนถึงคลอง
กระโสม อยู่ข้างจะเหี่ยวมาก พอลงไปจนถึงปลายถนนที่คลองกระโสม
แล้ว ย้อนกลับขึ้นไป แวะดูที่ว่าการอำเภอ ซึ่งทำรูปอย่างเดียวกับที่
กระ แล้วจึงไปลงเรือพายที่ท่าหน้าคลองหลวงนา ล่องลงตามคลองหลวง
เมืองซึ่งเป็นคลองเล็กพ่วงทางขึ้นใหม่ เป็นแพรกของคลองถ้ำ ล่องไป
สักหน่อยก็ออกคลองถ้ำ ซึ่งไหลลงมาจากถ้ำที่ไปดูเมื่อวานนี้ แล่นไป
อีกหน่อยถึงที่ตอแพรก คลองถ้ำไปลงคลองกระโสมล่องตามคลอง
กระโสมต่อไป ไปตลอดตลอด ถ้ำนั้นไม่สู้จะยาวจะใหญ่นัก แต่อยู่
ข้างจะงามน่าดูมาก ข้างในมีศิลาอยู่เป็นระย้าทั่วไป เมื่อจะออกปาก
ถ้ำทางใต้เพดานถ้ำเป็นอกไก่เหมือนแลดูในโบสถ์มีศิลาเป็นระย้าอยู่
ราวกับสำหรัยรวงฝัง ได้ถ่ายรูปไว้หลายแผ่น ที่ถ้ำนั้นนับว่าเป็นถ้ำ

งามควรอดได้อย่างหนึ่งในเมืองไทย ถ้าท่อน ๆ ได้เคยเห็นใหญ่กว่า
มอยู่จริง แต่ทั้งงามกว่าไม่เคยเห็นเลย พันธลอดไปสักหน่อย ถึง
คลองที่แพรกไปออกคลองเขางุ่ม ล่องต่อลงไปจนถึงทลานากว้าง ขน
เรือตำรวจต้องลงมาจนออกปากคลองเขางุ่ม ขนเรือกลางที่นำเกาะ
บันหยี ทางลงมามะเข้ทั้งาม ๆ ทั้งสองฝาก ลงมาเอมอยู่ริม ๆ นำ
น้ำดูอยู่บ้าง

เวลาบ่าย ๒ โมงออกเรือจากเกาะบันหยี เดินตามทะเลเรื่อยมา
จนถึงเกาะอ่าวนาง ที่เกาะนี้มีถ้ำงามพอดูได้ และมีหาดทรายสะอาด ได้
ขึ้นไปหาด เพื่ออาบน้ำทะเล ได้จอดนอนที่อ่าววันคนหนึ่ง

วันพุธที่ ๕ เวลาเช้าราว ๒ โมงครึ่ง ออกเรือจากเกาะอ่าวนาง
เข้าปากน้ำกระบี่ใหญ่ พวกจีนได้พายเรือลงไปรับ มีเล่าโกแลมให้
บรรเลงเป็นการรับรอง เวลา ๔ โมงครึ่งทอดสมอที่หน้าจวนผู้ว่าราชการ
เมือง พระแก้วโกรพผู้ว่าราชการเมืองลงไปหาเชิญขึ้นบก ได้ลงเรือ
กรรเชียงไปขึ้นที่สะพานเจ้าฟ้า เลยไปดูสถานที่ราชการต่าง ๆ ซึ่งตั้ง
อยู่ ณ ตำบลปากน้ำ บนเนินริมลำคลองกระบี่ใหญ่ สถานที่ต่าง ๆ ล้วน
เป็นที่ใช้ชั่วคราวทงนั้น ที่ตั้งอยู่ในที่อยู่ข้างจะแจ้งมาก ดูสถานที่
ราชการทั่วแล้วขึ้นรถม้า ขี่ผ่านไปทางตลาดปากน้ำซึ่งเหี่ยว ๆ ไม่
สนุกอะไร ขี่เลยมาตามถนนซึ่งไปตามริมฝั่งคลองกระบี่ใหญ่ ข้าง ๆ
ทางเป็นป่าละเมาะโดยมาก แต่มีไร่นาบ้างเป็นแห่ง ๆ ขี่บรรดเรื่อยมา
จนถึงตำบลกระบี่ใหญ่ พักที่เรือนที่พักเก่าของเทศาซึ่งตั้งอยู่ริมตลาด ที่

ตำบลนอกจะเป็นทุ่ง ๆ มีต้นไม้บางบาง ๆ เพราะถนนอยู่ข้างจะแจ้ง
แต่มีคนตูกมอยู่มาก เป็นตองเมองอยู่เก่า ทางมาจากตำบลปากนาตอง
เมืองใหม่ ๑๑๑ เส้นเศษ

เวลาบ่ายได้ขึ้นรถมาไปท่าหนองกก และไร่พริกไทยของ
ขุนวิเศษภักดี กรมการพิเศษ ทางไปจากที่ตลาดเก่า ๑๕๐ เส้น ถานกม
ศิลาข่อยแล้มาทางขึ้นไปตามบันไดอีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่ไต่เห็นทงามกว่าเสีย
ก่อนแล้ว ก็คงจะชมว่างาม แต่เมื่อไต่เห็นถาลอดเสียก่อนแล้ว ก็ทำ
ให้ถานจตไป ไร่พริกไทยนั้น ตูกมต้นพริกไทยแน่นหนา แต่เจ้าของ
ชี้แจงว่าขายไม้ดีจะมีกำไรเพราะราคาพริกไทยตก ที่ดินท่นและตลอด
ตามทางที่ไป เป็นดินแดง น่าจะเป็นดินที่เพาะปลูกอะไร ๆ ได้ดีมาก

กลับมาจากท่าหนองกกแล้ว ได้ดูกระบือชนกันที่สนามหลังที่พัก
แต่ไม่ได้ดูเลยหนกนเสียแต่ต้นมือ เห็นจะเป็นด้วยคนมากนักกระบือ
จะต่นคน แล้วได้ดูมวยมลายุด้ออีกหลายคู่ มลายูทเมืองนมอยู่มาก

เวลากลางคนพอรบพระราชนอาหารเย็นแล้วฝนตกมาก นับ
ว่าเป็นอย่างมากที่สุดที่เคยพบมาแล้วในปีนั้น น่าตาเป็นฝนวิสาขะแท้
แต่อ้าว ๆ มานันหลายวันมาแล้ว พังมาลงใหญ่วันนั้น

วันพฤหัสบดีที่ ๖ เวลาเช้าออกจากที่พักที่กระบือใหญ่มาลงเรือ
กลางที่หน้าเมืองใหม่จน ๕ โมง ออกเดินเรือมาตามชลประทานหัวโง
เศษถึงเกาะลันตา เรือเดินต่อมาในเตร็ดทเลระหว่างเกาะลันตากับฝั่ง
ที่เกาะลันตาแลเห็นไร่นาอยู่มาก ได้ทราบว่ามีคนทเกาะนถึง ๔๐๐๐

เศษ มีอำเภอสําหรับเกาะนี้ เวลาจวนบ่ายโมงถึงแหลมกรวด ซึ่งอยู่ทางฝั่งเพนทไว์สำหรับเรือ แลมนาจดสำหรับส่งเรือด้วย เรือพาลได้มาจอดคอยอยู่ทันก่อนแล้ว ตามกำหนดเดิมว่าคืนวันนี้จะไปจอดนอนที่เกาะลิบง แต่ได้ทราบเล่า ๆ จากผู้บังคับการเรือพาลว่า น้ำลงเสียแล้ว เรือจะไปทางช่องเกาะลิบงไม่ได้ ถ้าแม้จะไปจะต้องย้อนกลับไปอ้อมหัวเกาะลิบง เดินไปทางนอกกว่าจะถึงเกาะลิบงก็จะเป็นเวลากลางคืน รววยาม ๓ หรือ ๔ ทุ่ม พระยารัษฎาวิตกว่าจะเข้าไปในอ่าวทตังโรงภาษีไม่ได้ จะต้องจอดนอนข้างนอก คลื่นจะพัดเรือโคลงเคลง จึงตกลงกันว่าอนเสียที่แหลมกรวดคนคนหนึ่งตกลงว่า พรุ่งนี้เช้าจึงไปต่อไป

วันศุกร์ที่ ๗ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ลงเรือดำรงค์ เดินทางในเกาะลิบง เลียบไปตามฝั่งเกาะลิบง ได้พบที่แปลก ๆ กันไปเป็นตอน ๆ มีเขาบ้างบ่าบ้าง กลางทางแห่งหนึ่งช่องที่เรือเดินไปเป็นช่องแคบไม่กว้างกว่าคลองตลิ่งชัน มีเกาะเป็นตอน ๆ ไปตลอดทาง มีบ้านคนราย ๆ ไป เวลาบ่ายโมงครึ่ง เรือดำรงค์ทอดสมอน้ำที่ว่าการอำเภอกะลิบง ได้ลงเรือกรรเชียงแซกขึ้นไปทำการอำเภอกะลิบง ใหญ่จนแล่นเรือเลียบไปไม่มีใครจะรู้ดีว่าเป็นเกาะ ราษฎรเห็นสิ่งเก๊ตว่ามีมลายูอยู่มาก แต่มีไทยมีจีนปนอยู่ด้วย ได้คอยเรือกลางซึ่งเดินอ้อมมาทางนอกเกาะลิบง มาถึงเวลาบ่าย ๓ โมง จึงได้กลับลงเรือกลาง เรือกลางแล่นต่อมาทางทะเลจนคำถึงเกาะลิบง นำ

ปากน้ำเมืองตรง เมื่อข้าพระพุทธเจ้ายังอยู่ที่ว่าการอำเภอเกาะลันตานน ลมตะวันตกพัดมาแรง รูดอกออกจะหวน ๆ กันอยู่ แต่พะเอนพอลงเรือกลางลมก็ค่อยสงบ เรือเดินมาแต่เกาะลันตาถึงเกาะลิบงถูกคลื่นบ้างเล็กน้อย อย่างไร ๆ น้อยกว่าคาดหมาย จึงนับว่าการเดินทางมาได้โดยเรียบร้อยตลอดด้วยเดชพระบารมีปกเกล้า ฯ เมื่อถึงเกาะลิบงแล้วก็เท่ากับหมดเดินทางทะเลแล้ว

วันเสาร์ที่ ๘ วันนี้เป็นวันกำหนดที่จะขนเมืองตรง เพราะฉนั้นรายงานการตรวจสถานที่ต่าง ๆ ต่อไป ข้าพระพุทธเจ้าจะได้นำความกราบบังคมทูลต่อภายหลัง.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วชิราวุธ

ที่ ๓๐๔/๑๓๘๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๐ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมคมรพันธุ์ ราชเลขา-
นุกร ทรงทราบ

ด้วยตามความในจดหมายเกล้าฯ ที่ ๒๑๘/๑๐๔๗ ลงวันที่ ๓
พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘ กราบทูลมาในเรื่องสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เสด็จเมืองพิจิตร

บัดนี้เกล้าฯ ได้รับโทรเลขพระยารัตนาธิเบศร์ ข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต ลงวันที่ ๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘ ว่าสมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราชได้เสด็จถึงเมืองตรัง เมื่อวันที่ ๘ เวลาเช้าโดย
เรียบร้อยดี มีความตามโทรเลขดังนี้

ขอได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท

ความมีความแล้วแต่จะโปรด

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๖๕

พระโทรเลข

จากตรัง เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๑๒ โมง ๕ นาทีเย็น

ข้อความ

ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย

กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้มาถึงเมืองตรังโดยสวัสดิภาพ เพราะเดชพระบารมี
คัลนลมารคาบตลอดมา มรสุ่มพวงมาวณ

วชิราวุธ

พระราชโทรเลข

จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลายามหนึ่ง

ข้อความ

มกุฎราชกุมาร

เมืองตรัง

โทรเลขรับแล้ว มีความยินดีที่ไปเป็นสุขสบายและได้กลับมา
พบกันเร็ว

สยามินทร์

ที่ ๖/๑๐๘๑

ที่ว่าการกรมทหารเรือ

แผนกปกครอง วันศุกร์ที่ ๑๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘
 ทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาณการ
 ทรงทราบ

ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมทหารเรือจัดเรือพระที่นั่งมหาจักรี ออกไปส่งเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารที่เมืองชุมพร แลรับเสด็จที่เมืองนครศรีธรรมราชเวลาเสด็จกลับ
 นั้น

บัดนี้ ได้รับพระโอรสเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ลงวันที่ ๑๓ เดือนนี้ จะเสด็จกลับกรุงเทพฯ โดยเรือกลางของกระทรวงมหาดไทย ไม่ต้องจัดเรือออกไปรับเสด็จ

ถ้ามีโอกาสนั้นขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ความสมควรแล้วแต่จะโปรด

บริพัตร

ผู้บัญชาการทหารเรือ

พระโทรเลข

จากบางรักษ์ เมื่อวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๕ โมงเช้า

ข้อความ

ขอพระราชทาน ทูลเกล้าฯ ถวาย

กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบข่าวว่าจะเสด็จพระราชดำเนินประพาศ
มณฑลนครศรีธรรมราช จึงให้หาพระยาชลมาปฤชาดกลองเปลี่ยน
โปรแกรมของข้าพระพุทธเจ้าเอง คือเดิมกำหนดว่าออกจากที่นี่จะไป
พัทลุงแลสงขลาแล้วจึงไปนคร แต่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าแม่จะเสด็จทางนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่ควรจะไปเสียก่อนให้เป็นการชอกช้ำมากไป แล
ถึงอย่างไรเวลาก่อนเหลืออยู่น้อยแล้วจะเที่ยวทุก ๆ แห่งคงไม่ได้ทั่วถึง ดู
หาโอกาสมาเที่ยวทางมณฑลนครศรีธรรมราชในคราวอื่นอีกครั้งหนึ่งไม่ได้ จึงตก
ลงเดินทางกะปาง หุงส่ง ร่อนพิบูลนครตรงลงไปพื้นที่เดียว จะได้มี
โอกาสตรวจทางนั้นไว้เพื่อจะเสด็จพระราชดำเนิน ด้วยทางพัทลุงมีถนน
เรียบร้อยอยู่แล้วไม่จำเป็นจะต้องตรวจ

วิชิตราช

(ร่าง)

พระราชโทรเลข

จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๓๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘ เวลาบ่าย ๕ โมง
๒๕ นาที

ข้อความ

มกุฎราชกุมาร

เมืองตรัง

โทรเลขจากบางรักษเชาว์นรบริแล้ว

ไม่ได้คิดจะไปเมืองนครในเที่ยวนี้ จะไปทะเลวันออก ไม่นานที่
ไหนเพียง ๗ วันเท่านั้นเพื่อจะพักร่างกาย เพราะอยู่บางกอกหยุดไม่ได้
กำหนดจะออกวันที่ ๒๐ ตั้งใจคอยเวลากลับจะได้มีเวรออกจากฝ่าเมือง
หนังสือที่ ๓ แลที่ ๔ ได้รับแล้ว

๖๘

พระโทรเลข

จากอุดรดิษฐ์ เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๗ โมง ๕๐
นาทีเช้า

ข้อความ

ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย

กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าออกเรือล่องจากอุดรดิษฐ์วันนี้ในเวลาน้ำอากาศ
ทางแถบนี้ยังนับว่าเย็นสบายอยู่ คือกลางวันมีลมกลางคืนก็เย็น
เพราะถนนห้วงด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะได้กลับถึงกรุงเทพก่อนน้ำที่จะ
ร้อนจัด

วชิราวุธ

ที่ ๖/๖

เรือกลาง

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลรายงานการเดินทาง
ในหัวเมืองบักซ์ไต้เป็นระยะต่อ ๆ กันมา ดังต่อไปนี้

วันเสาร์ที่ ๘ พอดคนเขานกเห็นมดคลุ้มท่วไป ฝนตกแรงมาก
แลตกยาวนาน ลมพัดแรงจัด จังรีไต่วนค้อมรสุมมาถึงแล้ว เคราะห์
ตจริง ๆ ทเฉพาะมาพนททเล มรสุมักพอมมา ถ้ายู่ในทะเลเข้าไปอีก
วันเดียวคงถูกพายุหยาบเย็น เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งออกเรือจากเกาะลิง
เขาลานาตรง เมื่อดูออกเรือฝนพวยหาย แต่พายังกครมแลเมะมอยู่มาก
เรือแล่นมาช้า ๆ ถึงทนาเกลื่อเรือพาลไต่ยงส์ลุต ๒๓ นิต เพราะจะไม่
ชนมาเมืองตรง เรือพาลก่นาลกกว่าเรือกลาง วันนั้นเป็นวันนาคาย
กลัวจะกลับลงไปไม่ได้ พอเรือกลางแล่นมาจนจะถึงเมืองมเรือพาย
ลงไปรับ มทงไทย จัน มลายู ลงเรือเหล่านัน เวลา ๕ โมงครึ่งถึง
ท่าเรือเมืองตรง

พอเรือเขาเทียบท่าเรียบรอยดแลแล้วจึงชนบก พระสถลสถานพิทักษ์
ผู้ว่าราชการเมืองตรงได้นำข้าราชการให้พบ นอกจากข้าราชการที่เมือง
ตรงนั้น มีพระอินทรวิไชยผู้ว่าราชการเมืองสถลกับข้าราชการเมืองสถล
และพระทวีปสยามภิกงส์ลุตเมืองบั้ง ได้มารับอยู่ด้วย ที่ปราต้อ
จากสพานนาชนมา มีพระสังฆสวดไชยันโต กับมีรำนพราหมณ์สวด

ประนามนต และเบาสงขตบณเทาะ ขนรถจากททาเรอชนมาทพก
 ชงตงอยุรมเขาไม่ห่างจากศาลารัฐบาลนั ททางทชนมาตุเหมือนขบรด
 มาในป้ากอะไรใหญ่ ๆ ในเมืองอังกฤษ ดูน่าสบายจริง ๆ ส่วนเรือนที่
 พักทำเปนนังกะโลย้อม ๆ ชนเดี่ยว ฝาไม่มุงจาก ตงอยุกับไหล่เขามิ
 เรอนทพกตงเรยงรายลดหลั่นกนอยเปนน ชน ๆ ทชงเปนเขาเชนน ทำท
 ทางให้ตงงามไดยากกว่าที่ราบเปนนันมาก ทำใหรู้สึกเสียตยวามางกอก
 ตงอยุในที่ราบเหลือนเกิน ถ้ามเปนนิน ๆ กับเขาบ้างก็จะทำบ้านเล่นได้
 งาม ๆ ดี

เวลาบ้ายได้ไปตชนโคเนลชตเขาคมที่ทว่าการ สังกตว่าชาว
 เมืองนตสรวมเลือโดยมาก สังกตยวาทศฯ จะได้ประกาศไว้ให้สรวม
 เลือ แต่พระยารัษฎาไมรับ บอกว่าเขาสรวมอยุเปนนธรรมาแล้ว
 กล่าว่าผู้หญิงถ้าจะเข้ามาตลาตกสรวมเลือ ตอยุกับบ้านจิงจะห่มผ้า
 เปลา ๆ แลอ้างพยานว่าในเมืองตงมีโรงเย็บเลือกว่า ๒๐ แห่ง ถ้า
 ไม่มคนใช้เลือจะรับจ้างอยุอย่างไรได้

วันอาทิตย์ที่ ๙ วันนไตเทยวโมเตอรคาร์เสียพอ เวลาเช้า ๕
 โมงออกจากทพกไปทดำบลบางรักษ ทางทไปมถนนที่เรยบรอยไป
 ตลอดแลผ่านไปในทงาม ๆ มาก มีนาอยุแห่งหนึ่งและหมุบ้านกอย
 รายไปตามถนน คนตามบ้านเหล่านมทถอสำตนา มหมตอยุมาก แต่
 ไมได้แต่งเปนนแซก และมีความสงไสยอยุว่าน่าจะรเรองสำตนาอิสลาม
 นอยอยุยัง คนทบ้านเหล่านทำนาหรือสวนทงนน ถนนทไปนนม

ขึ้น ๆ ลง ๆ หลายแห่ง แลมีเขามันเนิน มีมอเป็นแห่ง ๆ ไป ทำให้
 นึกถึงเที่ยวในประเทศยุโรป มีแห่งหนึ่งต้องตัดเขาเข้าไป คือที่เขา
 ไตรลูลุด ซึ่งเป็นที่ไทยตั้งค่ายรับแขกไทย เมื่อแขกไทยมาดเมือง
 ตรัง เขาขึ้นเชิงลงไปจดลำน้ำจึงจำเป็นต้องตัดทางไปตามข้าง ๆ เขา ดูน
 วิวเมื่อเวลาเลี้ยวขวามันก็ไปได้ราว ๕๐๐ เส้นผ่านตำบลควนธานี ซึ่ง
 เป็นที่คงพลับพลาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินเมื่อศก ๑๐๘ ในเวลานั้นมีหม
 บ้านเล็ก ๆ เวลา ๕ โมงเกือบครึ่งถึงตลาดบางรักซ์ ซึ่งเป็นตลาดใหญ่
 มีตึกแถวชั้นเดียวอย่างจีนอยู่สองฟากถนน แลมีเป็นบ้านคนอยู่หลัง
 ดึกเข้าไปอีก กับมีโรงทำแปดตลาดอยู่โรงหนึ่ง ในโรงนี้มีตลาดนัดมา
 ตั้งขายของเป็นครั้งคราว ที่บางรักซ์นั้นเป็นที่ประชุมชนมาก พื้นที่ลาด
 ไปหน่อยถึงที่ว่าการอำเภอ แลเลยไปอีกหน่อยถึงเรือนที่ท่าขึ้นไว้เป็น
 ที่พัก ทางจากที่พักที่เมืองตรังถึงหนประมาณ ๗๐๐ เส้น เวลาเดินทาง
 ประมาณชั่วโมงกับ ๔๐ นาที ที่จริงจะเดินให้เร็วกว่านั้นแต่พอเอ็นถูกฝน
 กลางทาง ต้องชะงัก ๆ หน่อย

เมื่อถึงที่พักบางรักซ์ เห็นว่ายังไม่ถึงเวลารับพระราชทาน
 อาหารกลางวัน จึงชะงักเลยต่อไปที่ตำบลช่อง ทางที่ไปผ่านนาแล
 ส่วนเกือบตลอดทาง มีป่าอยู่บ้างก็ไม่มากนัก อยู่ข้างจะมีที่งาม ๆ น่าน
 ดู ระยะทางจากบางรักซ์ถึงช่องประมาณ ๔๐๐ เส้น เดินทางไปไม่ถึง
 ชั่วโมง ขึ้นไปพักที่เรือนที่พักของราวชั่วโมงหนึ่ง ที่ช่องนั้นเป็นที่งาม
 มาก พื้นดินราบไม่มีเลย เดินไปทางไหนก็พบแต่ที่สูง ๆ ต่ำ ๆ เป็น

เนินเปนมอไปทงน หลังทพอกออกไปเเขาที่เรียกว่าเขาใหญ่สูง ๔๐๐๐
 ฟิต ราษฎรนิยมนกว่าชนไปบนยอดเขาแล้วสอยดาวถึง ผู้ทชนไป
 ถึงบนยอดเขาแล้ว บอกว่าหนาวจัดถึงต้องก่อไฟ ถ้ามีคนนั่งพักไม่
 ได้ ในเวลาเมื่อไปอยู่ที่ช่องนนั้น เป็นเวลาฝนตกจึงไม่มีใครได้ดูอะไร
 ทว พอฝนหายก็ขึ้นรถกลับไปทพกบางรักษ รับพระราชทานกลางวัน
 ทนแล้วกลับ ขากลับไปรุ่งดีไม่ถูกฝนจนมาถึงทเขาโคะลุตจจึงพบฝน
 ตกลงวันฝนตกเสียตลอดวัน แต่ถึงกระนั้นกรลกว่าได้เที่ยวสนก เพราะ
 นเป็นครั้งแรกที่ไดมโอกาสเที่ยวด้วยโมเตอร์คาร์ได้ไกลเช่นในเมอง
 ไทย

วันจันทร์ที่ ๑๐ วันนเข้าฝนตกจึงเลยไม่ไปไหน ต่อมายจึงได้
 ไปเที่ยวดูสถานราชการต่าง ๆ คือศาลาว่าการเมือง ศาล แลที่ว่าการ
 อำเภอ ซึ่งตั้งอยบนเนินเดียวกัน แล้วไปดูเรือนจำซึ่งตั้งอยเชิงเนิน
 โรงตำรวจกรตงอยบนเนินอกเนินหนึ่ง แลลงไปเห็นเรือนจำใต้ถนด
 ออกจากทเรือนจำได้ลงไปททางริมลำน้ำ ผ่านตลาดซึ่งเป็นโรงจาก
 เทียว ๆ สุดลาดบางรักษไม่ได้ ขับริดต่อลงไปจนถึงทปลายสะพานเจ้าฟ้า
 ซึ่งเปันทชนจากเรือ โรงยากับโรงภาษอยุทใกล้สะพานนี้ ดูโรงยาและ
 โรงภาษแล้ว กลับขึ้นมานั่ง ณ ที่ว่าการดูชนโคอิก จนค้ำจึงกลับ

เวลากลางคืนฝนตกอีก แลมีแมลงเม่ามาก ตงแต่มาเที่ยวพง
 จะพบวันน แลปลาดทมาต่อตอนดึก ไม่ใช่มาห้วค้ำอย่างในบางกอก
 ส่วนยงนนกมบางนดทน้อย

วันอังคารที่ ๑๑ เข้าหาได้ไปไหนไม่พบแต่ได้นายรูปเล่นตาม
ที่ใกล้ ๆ ที่พัก บ่ายจึงได้ไปขบรดเที่ยว ที่จริงเมืองตรังนี้เป็นที่น่า
สบาย แต่ต้องนั่งสบายอย่างอยู่บ้านนอก ไม่ใช่อย่างเมืองจึงจะได้

เวลาค่ำได้ดูมโนราห์อย่างดีที่สุดที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ท่าทางที่ร่า
เริง คำที่ร้องแหล่ดกฟังได้สนุก จึงต้องยอมว่าได้ดูสนุกจริง ๆ ในวัน
นี้เป็นครั้งแรก แลไม่ได้คาดหมายว่าจะออกสนุกได้ถึงปาน

วันพุธที่ ๑๒ วันนี้ได้ออกจากเมืองตรังมาที่ทิวเขายิ่งในอำเภอ
บางรักฯ ได้แวะนายรูปกลางทางเพราะฝนไม่ตก ที่ตลาดพวกพ่อค้า
ได้จัดการรับรองอย่างแข็งแรง คนดูวันนี้มากกว่าวันที่มาก่อน เพราะ
รู้ตัวทวักกันว่าข้าพระพุทธเจ้าจะมา ที่หน้าตาเป็นเมืองมากกว่าที่ตั้งเมือง
ตรังเป็นอันมาก

วันพฤหัสบดีที่ ๑๓ เวลาเช้าได้ไปดูตลาดนัดซึ่งเหมาะจะดูเหมาะ
เป็นวันดีวันนี้ ได้ทราบเกล้าฯ ว่าวัน ๒ วันติดวันหนึ่ง ของที่ขายมี
ทั้งของสดแลของแห้ง มีผ้าแลมัดเป็นต้น ผู้คนคึกคักมาก วิชาบอก
ราคาของวันแรก ๆ ฟังออกจน เพราะถ้าเป็นของย่อย ๆ มักใช้คิด
ราคาเป็นอัฐิ เช่นราคาผ้าผืนละ ๗๐ อัฐิ ผ้าเช็ดปากผืนละ ๒๐ อัฐิ
เป็นต้น สังเกตว่าใช้คิดราคาเป็นอัฐิขึ้นไปจนถึง ๒๐๐ หรือ ๓๐๐ อัฐิ
ถ้ามาก ๆ ขึ้นไปกว่านั้นมักคิดเป็นบาท แต่พอถึงสิ่งไม่ใช่เลย วิชาับ
อัฐิก็นับเป็นจำนวน ๕ เป็นพัน เพราะคนตามแถบนั้นจะเข้าใจวิธีใช้
เบี้ยสตางค์ได้ แต่ข้อสำคัญกลัวจะยังไม่ยอมใช้เบี้ยสตางค์ เพราะจะ

ยังไม่แลเห็นว่าจะเสียเปรียบได้อย่างไรบ้าง ออกจากตลาดได้ชั่วคราว
เลยลงไปที่ท่าจีน ทาง ๘๐ เส้นเศษ ซึ่งเป็นที่ดินคาซังมาตามลำน้ำ
มาขึ้นไปที่ตลาดทบเที่ยง เรือเดินมาได้สะดวกตั้งแต่ปากน้ำจนถึงท่น
เวลาบ่ายวันนั้นฝนตกนิดหน่อย พอดตกก็ากเย็นสบายดี ตอนดินนอน
ถึงต้องห่มผ้า เพราะอยู่ข้างจะเย็นจัด

วันศุกร์ที่ ๑๔ เวลาเช้าออกจากทบเที่ยงขึ้นรถโมเตอรืมาที่ช่อง
รู้สึกได้ทันทีว่าเป็นที่สบายกว่าที่ทบเที่ยง วันนั้นไม่ได้ไปแห่งใดไกล
เป็นแต่ฉายรูปเล่นอยู่ตามที่ใกล้ ๆ ที่ท่น

วันเสาร์ที่ ๑๕ เข้าได้เดินไปที่โตน (คือน้ำโจน) ทางไปจาก
ที่พัก ๒๐ เส้นเศษ น้ำตกสูงพอใช้ แลตกลงมาเป็นชั้น ๆ งามดี ข้าพระ
พุทธเจ้าได้ลงอาบน้ำที่ตกเย็นสบายดี รับพระราชทานอาหารกลางวัน
แล้วพักอยู่ที่ริมลำธารนั้นจนบ่าย ได้ฉายรูปมาไว้ได้บ้างพอดูได้

วันอาทิตย์ที่ ๑๖ เวลาเช้ามาขึ้นไปทางช่องลม ทางไปตาม
เขา ถนนคดๆไปมาค่อย ๆ ขึ้นไปที่ละน้อย จึงไม่มีใครจะรู้สึกว่าย
บางแห่งถนนทบกลับมาจนคันแฉกกับปลายแถวผู้ที่ได้ไปด้วยกันนั้น
ตรงกันได้ ยิ่งต่อไปก็ยิ่งมทนาคู แต่อยู่ข้างจะอดอดใจ เพราะเห็นที่
งาม ๆ เช่นนั้นแล้ว จะเลือกที่ถ่ายรูปได้แต่ละแห่งแสนยาก เพราะบ้าน
เราต้นไม้ขึ้นเสียหนานักจะไปเสียหมด แลไปไม่โปร่งได้ไกล ๆ เหมือน
ตามประเทศยุโรป ทางไปตามเขาเช่นนั้นในประเทศยุโรปเขาฉายรูป
ได้ง่าย ๆ เพราะเขาไม่รวยต้นไม้เหมือนเมืองเรา เดินทางไปตาม

ใหญ่เขาแลหุบเขา เลียบลำธารไปโดยมาก จนขึ้นไปถึงช่องลม เขา
 เป็นช่องอยู่^{๑๕} ทน จึงพบที่ดินซึ่งนับว่าราบหน่อย^{๑๖} หนักสูงขึ้นไปกว่าที่ตั้ง^{๑๗}
 พักนั้นมากแล้วและสูงกว่าระดับทะเลประมาณ ๖๐๐ ฟุตเศษ พ้น^{๑๘} ทนไป
 อีกหน่อยก็ถึง^{๑๙} ลำธาร น้ำเกือบจะไม่ไหลเลย จึงเรียกว่าน้ำราบ เดิน
 ต่อไปอีกทาง^{๒๐} ขนเขาเรื่อย ลดเลี้ยวไป จนเมื่อจะถึง^{๒๑} ทนาบน ถนน
 หักพับมากกว่าทุกแห่ง^{๒๒} ราษฎรจึงเรียกว่าเลี้ยวพับ^{๒๓} ต่อเลี้ยวพับ^{๒๔}
 ถนนหักกลับมา^{๒๕} ไปอีก จนถึงต้นเขา^{๒๖} ที่เรียกว่านาบน น้ำแบ่งตกลง
 ทางตะวันตกกับตะวันออก ต้นเขาตรง^{๒๗} สูงประมาณ ๗๐๐ ฟุตเศษเหนือ
 ระดับทะเล ทางจากที่พักของ^{๒๘} ๒๒๐ เส้น ทนพรมแดนเมืองตรงกับ
 เมืองพัทลุง^{๒๙} ต่อกัน เขาได้ทำเป็นกำแพงค่ายระเนียดขึ้นไว้ ปิดประตู
 ไว้ก่อน พอ^{๓๐} ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปถึงจึงเปิดประตูรับให้ผ่านเข้าไปใน
 แดนพัทลุง พระกาญจนดิษฐ์^{๓๑} ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงกับข้าราชการ
 แลราษฎร ได้มารับ^{๓๒} ทปราซึ่งปลูกคร่อมถนนตรง^{๓๓} มีพระสงฆ์แล
 พรหมณิสวดกับมัมโนราบรรเลง^{๓๔} โรงหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้พักอยู่^{๓๕}
 นั้นราวครึ่งชั่วโมงแล้วก็กลับลงมา ได้ทราบเกล้าฯ จากพระยารัษฎา
 ว่าถนนสายที่เดินไปวัน^{๓๖} นี้ ได้ทำไปแล้วพ้น^{๓๗} ทนาบนอีก ๖๐ เส้น คือเดิม
 แดนเมืองตรงออกไปถึง^{๓๘} แคว้น พังจะมาเปลี่ยน^{๓๙} บันกันใหม่เพียง^{๔๐} นาบน
 เมื่อเร็ว ๆ นี้ กลับลงมาจากช่องลม ได้ลงไปอาบน^{๔๑} น้ำในลำธารซึ่งอยู่
 หลงควน^{๔๒} ทดงทพกน ลำธารนี้คือลำเดียวกนกับ^{๔๓} หลงมาจาก^{๔๔} นาราบ ครั้น
 อาบน^{๔๕} แล้วได้^{๔๖} เลี้ยว^{๔๗} รับ^{๔๘} พระราชทานกลาง^{๔๙} วัน^{๕๐} ทน วัน^{๕๑} นั้นเป็นวันสุดท้ายที่

กำหนดจะไต่อยุทของ ออกจะเสียดายอยู่บาง เพราะทนสบาย และมี
ที่เที่ยวเล่นงาม ๆ มาก อีกนานกว่าจะไต่ถึงงามเช่นนี้อีก

วันจันทร์ที่ ๑๗ เช้าวันนั้นได้ออกจากที่พักของขมมากกลับมาที่
ทบเที่ยง ฝนครมฝนเดินทางจึงไม่ร้อน แต่ขอททำให้รู้สึกว่าสบายผิด
กับเดินทาง ๆ เมืองเหนอมากกว่าถึงอนคือไม่ฝนเลย เดินมาตามถนน
อันเรียบรอยดตลอดทาง ถูกฝนประปรายนิดหน่อยไม่ทันจะเปียก พอ
มาถึงที่ทบเที่ยงได้สักหน่อยฝนจึงได้ตกลงมามาก มาถึงที่นั่นรู้สึกได้ว่า
อากาศร้อนผิดกับที่ช่องมาก และถ้าจะว่ากันถึงความชื้น ดูเหมือนที่
ทบเที่ยงจะรู้สึกว่ามันชื้นกว่าที่ช่องอีก

เวลาบ่ายได้ไปดูสวนจันทน์เทศ ต้นจันทน์เทศปลูกปน ๆ กันอยู่
กับต้นกล้วย แต่แรกดอกและเมล็ดจันทน์เทศเป็นสินค้ามีราคาขายได้
ถึงหาบละ ๘๐ เหรียญ แต่เดี๋ยวนี้ราคาตกลงมามากขายได้เพียงหาบ
ละ ๘ เหรียญเท่านั้น ราษฎรจึงพากันตัดต้นจันทน์เทศเสียมาก ปลูก
อื่น ๆ แทน นอกจากเมล็ดในที่ไร่ทำยาและรับพระราชทานกับหมาก
เปลือกนอกก็รับพระราชทานได้ เมื่อสด ๆ มีรสเปรี้ยวกับฝาด แต่
ถ้าเป็นส้มตำรสฝาดออกจะหายคั่งมีแต่รสเปรี้ยวอยู่หน่อย และมีกลิ่น
หอมปนอยู่ด้วย นับว่าเป็นอันสำเร็จอาหารกิจได้

วันอังคารที่ ๑๘ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ออกจากทบเที่ยงโดย
รถโมเตอร์ลงไปทางตลาดบางรักฯ แล้วเลี้ยวขวาตามถนน
ซึ่งในตอนแรก ๆ ผ่านมาตามสวนพริกไทยเลื้อน ๆ แล้วจึงเข้ามา

ละเมาะ นาน ๆ พบนาแลบ้านคน ตามถนนมีศาลาที่พักตั้งไว้เป็น
ระยะ ๆ ละ ๒๐๐ เส้น รถไม่ได้หยุดจนถึงคลองรำรา จึงได้แวะลง
ขายรูปสัฟวาน ซึ่งทำด้วยไม้แข็งแรงดี และเป็นสัฟวานใหญ่ที่สุดใน
แถบนี้ พอข้ามสัฟวานก็ออกจากเขตรำเภอบางรักฯ เข้าเขตรำเภอ
เขาขาว บนสัฟวานมีนักเรียนโรงเรียนวัดนาถามาตงแถวริมฝั่ง ๕๘ คน
ฝึกหัดเข้าแถวเรียงหนึ่งเรียงสองและถวายนับได้เรียบร้อยพอใช้ กับ
ได้ร้องสรรเสริญพระบารมี ใช้คำอย่างเดียวกับเด็กนักเรียนทั่วไปแต่
ใช้ร้องเป็นทำนองมนโนรา

ต่อจากคลองรำรามา ถนนผ่านมาตามนาบ้างป่าบ้าง แต่ยังไม่
เป็นที่ราบ ๆ หรือที่นับว่าเป็นอย่างราบ จนพ้นเขาน้ำพรายมาแล้ว
ถนนตัดมาในหว่างเขาเรื่อย มีอยู่แห่งหนึ่งตัดถนนผ่านกลางเขาหิน
ซึ่งทำลำบากกว่าเขาดินเป็นอันมาก ตามข้างถนนก็เป็นเขาและป่าไม้
ใหญ่โดยมาก จนเวลาเที่ยง ๕๐ นาที ถึงตลาดตำบลเขาขาว ซึ่งเป็น
โรงจากสองข้างถนน มีโรงคั่วตลาตด้วยโรงหนึ่ง แต่เล็กกว่าที่
บางรักฯ มาก ทว่าการอำเภออยู่ต่อตลาด เลยมาอีกหน่อยก็ถึงที่พัก
ระยะทางจากที่พักเที่ยงมา ๗๐๐ เส้นเศษ เดินทางสองชั่วโมง แต่หยุด
ถ่ายรูปกลางทางเสียหลายแห่ง

วันพุธที่ ๑๙ วันนั้นได้ไปเที่ยวที่ถ้ำเขามันะ ซึ่งเป็นที่ควรดูอยู่
แห่งหนึ่ง ระยะทางไปจากที่เขาวัว ๔๓๒ เส้น การเดินทางได้ใช้
โมเตอร์คาร์ไปได้ ๓๐๐ เส้นเศษ จึงถึงที่ควนท่าสุ่น ถนนตอนนั้นค่อนข้าง

เขาทำเรียบไปริมลำน้ำคล้ายที่โต๊ะลูต ถนนทำยังไม่แล้วดี พระยา
 รัชทายาทยังไม่ว่างใจให้รถโมเตอร์ไป จึงลงจากรถขึ้นเปลี่ยนเป็นรถเกา
 ทางที่ไปพบน้าเขาไปแล้วก็ไปในป่าอย่างจนถึงท่าประตูได้ข้ามคลองร้าว
 โดยสะพานทำขึ้นชั่วคราว พอข้ามคลองไปก็เดินในทุ่ง มีนาอยู่มากตาม
 แถบนี้ เขาเป็นระตังโตโตเดียวอยู่กลางทุ่ง น้าผาชั้นตรงลงมาหาพื้นดิน
 เหมือนเกล้งเจียนให้เป็นเช่นนั้น ถ้าที่ไปดินน้อยสูงจากพื้นดินมาก แต่
 ทางที่ขึ้นเป็นภูเขาใหญ่ทำบรรไดไม้ขึ้นไปได้สะดวก ในคูหานานมีพิน
 ไม่สองชั้น ๆ ที่หนึ่งมีเป็นศาลายาว ๆ ซึ่งพระไชยเป็นหอฉัน ชั้นที่สอง
 เป็นวิหาร มีพระพุทธรูปตั้งเป็นทับูชาอยู่ภายใต้เพดาร์ด้านหนึ่ง กับ
 ในที่เดียวกันนั้น ทำเป็นคล้าย ๆ ร้านเล็ก ๆ ยกพื้นแลมีฝาถนนเป็น
 ห้อย ๆ พระแลเนรไชยเป็นที่นอน ในเวลานี้มีพระอยู่ ๘ รูป เนร
 อยู่ ๘ รูป แต่ไม่ใช่มีอยู่เท่านี้เสมอ บางคราวก็มีมาอยู่มาก บาง
 คราวก็มีอยู่แต่รูปเดียว ต้องขึ้นบรรไดจากทิวหรือนอกสองทอดจึงถึงถา
 ใหญ่ซึ่งเป็นถ้ำงาม มีศิลาข่อยเป็นพวงภู่น้ำดูอยู่ แต่ที่เก่งคือมีปล่อง
 ภูเขาเล็กน้อยหลายแห่ง ประตุน้ำต่างในกำแพงบ้อม ดุวิทางภูเขา
 เหล่านี้แลเห็นไปได้ไกล ๆ มาก เพราะไม่มีอะไรมาบังน้าเลย น้าผา
 คัดตรงลงไปจนมองลงไปเสียได้ นับว่าไม่เป็นที่น่าเสียใจเลยในการ
 ที่ได้ไปถึงนั้น ได้พบกับพระราชทานกลางวันในถ้ำ แลอยู่ต่อไปจน
 บ่าย ๓ โมงจึงกลับ

ทางที่ไปวันนั้น ได้สังเกตว่าสัตว์ชนิดกับที่ทางบางรัช ดินบางรัช

เป็นสีแดง ทนเป็นสีขาวเป็นพื้น ทมแดงอยู่ข้างเป็นหย่อม ๆ จึงคิด
ด้วยเกล้า ๆ ว่าดินทนมดินสอ คือช็อค ปนอยู่ด้วยปนอันมาก คงจะเป็น
เพราะเหตุนี้เองจึงเรียกนามตำบลว่าเขาขาว

วันพฤหัสบดีที่ ๒๐ เวลาเช้าชนรถโมเตอร์ ไปตามถนนซึ่ง
ไปถ้ำปีน่ะ แต่ไปได้ ๒๐๐ เส้น ไปแยกทางไปที่ท่ามะพร้าว ลงจากรถ
โมเตอร์ เดินข้ามสะพานข้ามคราวข้ามร่ำราไปขึ้นม้าไปค่อไปอีก ๒๐๐
เส้นเศษ ทางที่ไปเมื่อข้ามร่ำราแล้วนั้น ตัดไปในป่าโดยมาก บ้าน
คนนับว่าไม่มีได้ ทางค่อย ๆ ขึ้นเขาเรื่อย ๆ ไปจนถึงทะเลสองห้อง
ทนมเป็นทะเลสาบหรือบึงใหญ่ ๆ มีเขาล้อมเป็นวงรอบ มีเป็นสองห้อง
จริง ใหญ่ห้องหนึ่ง เล็กห้องหนึ่ง ที่ทางไปถึงถนนนั้นเขาเคยลงมา
แลเห็นบึงเป็นต้นน้อยนิดหนึ่งเห็นเล็กกว่าทุ่งเขางูทราขบุรี แต่มีน้ำขังอยู่
เต็มอ ไม่มีทางนำเดินออกได้เลย เป็นทงามพอดได้ เวลาลมสงบ
นางง แลเห็นเงาเขาในน้ำแจ่ม เหมือนมองในกระจก ได้ลงเรือไปดู
จนตลอด และพยายามจะฉายรูปแต่ในตอนเช้าก็ไม่สำเร็จ เพราะลม
พัดไม่หยุด ต่อเวลาบ่ายจึงได้ฉายได้ ขากลับแวะอาบน้ำในร่ำราที่ทำ
มะพร้าว ตอนนั้นฝนคล่องเป็นทราย น้ำสะอาดดี

วันศุกร์ที่ ๒๑ เวลาเช้าชนรถโมเตอร์ไปที่วัดหาร ซึ่งอยู่ริม
ทางที่ไปท่ามะพร้าว แต่ก่อนถึงท่ามะพร้าว ทนมถ้ำเล็ก ๆ อยู่ถ้ำหนึ่ง
ซึ่งใช้เป็นวิหาร มีพระพุทธรูปปั้นด้วยปูนอยู่เต็มไปทงนั้น รูปว่างดู
ไม่ได้สักองค์เดียว เห็นจะเป็นเพราะใช้ถ้ำเป็นวิหาร จึงเรียกนามว่า

วัดหาร ในถานมเทวรูปพิมพ์ฝังอยู่มาก ทำด้วยดินอย่างพระพิมพ์ แต่ดู
เหมือนจะไม่ได้เผา มีเป็นสองชนิด ชนิดใหญ่มีเทวรูปซึ่งเข้าใจว่า
พระอิศวรอยู่กลางมีบริวารรอบ ชนิดย่อมมีแค่เฉพาะเทวรูปที่อยู่กลาง
ชนิดใหญ่ไม่มีบริวาร ข้างหลังพิมพ์ตัวอักษรเข้าใจว่าคงจะได้มีผู้ถือ
สำสนาพราหมณ์ทำขึ้นไว้แต่โบราณกาล ดูน่าจะถือเอาเป็นพยานว่า
พราหมณ์ได้มาอยู่ตามแถบนี้ด้วย

เวลาบ่ายขึ้นรถโมเตอร์ออกจากเขาขาวฝนตกอยู่บ้าง จึงเป็นหน้า
กลัวว่ารถจะเดินไม่ได้ตลอด เพราะถนนอยู่ข้างจะอ่อน แต่ก็พอเดิน
ไม่มีเหตุชุลลุลอันใด ทางไปในป่าโดยมากมีบ้านคนบ้างก็ห่าง ๆ จน
ถึงทพรหมแดนมืดลาด ซึ่งทราบเกล้า ๆ ว่าติดต่อกับประมาณ ราษฎร
ทางเขตรกะปาง ในเขตรเมืองนครก็ได้เอาไคร้ยี่ใช้ตลาดนี้

พระยาชลบุรารักษ์ พระยาศิริธรรมบริรักษ์ และข้าราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราชได้คอยรับอยู่ที่พรหมแดน ลงจากรถเดินข้าม
คลองโดยสะพานชั่วคราวไปที่พลับพลาดำบลกะปาง ระยะทางจากเขา
ขาวมา ๖๐๐ เส้นเศษ

พลับพลาทกะปางนี้ คือททำขึ้นเตรียมรับเสด็จใต้ฝ่าละอองธุลี
พระบาท เมื่อกำหนดจะเสด็จพระราชดำเนินเมื่อปลายนี้ ครั้นไม่ได้
เสด็จพลับพลากยังคังทังไว้ มาครั้งจึงได้ใช้พลับพลานี้ เป็นแต่ซ่อม
แซมฝาใหม่ แลตกแต่งขึ้นเท่านั้น คนที่มาคราวนี้ยังหลวมทอยู่มาก

พอถึงกะปางได้สักหน่อยฝนก็ตกมาก อากาศเย็นสบายดี

วันเสาร์ที่ ๒๒ เวลาเช้าขึ้นช้างออกจากกะปางเดินทางในป่า โดยมาก ฝนตกเรื่อย ๆ เพราะฉะนั้น ถึงแม้จะเอารถโมเตอร์เข้ามาได้ก็เดินไม่สะดวกเพราะถนนยังไม่ได้โรยศิลา แลสฟานก็ยังไม่มีอย่างมั่นคง ได้พักร้อนที่ตำบลวัง แล้วเดินทางต่อมาพักแรมที่ทุ่งสง ทุ่งนี้เป็นทุ่งใหญ่อยู่ในวงเขา ทำนาเต็มไปทุ่ง ทุ่ง ระยะเวลาที่เดินวันนั้นแต่กะปางถึงทวง ๒๔๕ เส้น แต่ทวงถึงทุ่งสง ๑๕๒ เส้น

วันอาทิตย์ที่ ๒๓ วันนั้นเดินทางด้วยช้างอีกตลอดวัน พักร้อนที่ปากแพรก ที่พักตั้งอยู่ริมลำธาร น้ำใสเย็นดี ราษฎรกล่าวกันว่าถ้าใครโยนศิลาลงในลำธารนั้นฝนต้องตก ซึ่งอาจเป็นไปได้ เพราะที่นั่นดูเหมือนจะเป็นที่ฝนตกบ่อย ๆ อยู่แล้วเป็นธรรมดา เพราะอยู่ริมเขาใหญ่ ที่พักตั้งอยู่ในหุบ คล้าย ๆ ที่ท่าไม้ลาย รู้สึกว่าชน ๆ คล้าย ๆ กัน ออกจากปากแพรกเดินเข้าไปในหว่างเขา เป็นซอกแคบ ทางเดินไปคล้ายทางหินซอก แต่ทางนั้นซอกแคบกว่า แลทางน้ำก็ไหลแต่ริน ๆ ไม่เป็นลำห้วยใหญ่เหมือนหินซอก พอออกจากซอกเขานักถึงทุ่งใหญ่ เดินไปในทุ่งนั้นอีกราว ๒ ชั่วโมงจึงถึงที่พักที่ตำบลร่อนพิบูลย์ ระยะจากทุ่งสงถึงปากแพรก ๒๗๕ เส้น จากปากแพรกถึงร่อนพิบูลย์ ๒๘๖ เส้น เศษ ทางที่มานั้นใช้เส้นทางเกวียนได้ และโดยมากเป็นทางกว้าง ๆ ถ้าแก้ไขเสียนิดหน่อยก็จะทำให้เป็นทางรถโมเตอร์เดินได้ ในเขตรออำเภอร่อนพิบูลย์สฟานได้ทำแล้วหลายแห่ง ที่ชนไม่มากองไว้แล้ว

แต่ยังมีได้อากมี พระยาฯลฯว่าเงินยังไม่มีพอที่จะทำถนนแลสะพานให้ตลอด จึงต้องค่อยทำค่อยไปเช่นนั้น ถึงในเขตอำเภอกันต์จึงเหมือนกัน การที่จะทำถนนสายนี้ จะมีหลายมากออกแยกแต่เป็นทศๆ ซึ่งนานานา ท่วมทำให้ถนนเป็นอันตรายเป็นได้บ้าง แต่ที่เช่นนั้นไม่สู้จะมีหลายแห่งนัก

วันจันทร์ที่ ๒๔ เวลาเช้าเข้ามาออกจากรอนพิบูลย์ แด่คร่อนจัดแต่มีลม เพราะฉะนั้น ถ้ามาวิ่งก็ไม่มีใครจะรู้สักคร่อน ถนนดีก็ไม่มีใครจะมียืน เดินทางชั่วโมงเดียวก็ถึงที่พกรอนริมลำคลองเส้าธง ซึ่งเป็นลำน้ำใหญ่ เป็นทางสินค้าเดินขนมาจากปากพนัง ระยะทางจากรอนพิบูลย์มา ๒๔๑ เส้น รับพระราชทานกลางวันแล้วเดินทางต่อมาอีกชั่วโมงเศษๆ ถึงที่ตำบลศาลาไม้ไชย ทางราว ๓๒๐ เส้นเศษ หยุดที่โหลนทวาร พร้าหมณรคนำสิ่งแล้วเข้าทางโหลนทวาร พระสวดไชยันโต ไชยันโตชนไปพักบนพลับพลาเปลืองเครื่อง เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวแล้วขึ้นช้างแห่เป็นกระบวนเข้าเมือง เข้าทางด้านใต้ ผ่านเมืองมาออกทางเหนือ มาพักที่พลับพลาหน้าเมือง ทางจากศาลาไม้ไชย ๓๕๐ เส้น เวลาเย็นได้ขึ้นรถม้าเข้าไปที่วัดพระบรมธาตุ เข้าไปบูชาในวิหารพระม้า แล้วได้ไปดูของโบราณทิวहारเขียน ของเหล่านางได้เริ่มรวบรวมขึ้น เพราะฉะนั้นไม่สู้จะมีชนะไรต์ๆ นัก มีเป็นถ้วยขามชนิดเทพประนมเป็นพนแลผู้ทศแลทนกดูเหมือนไม่สู้สันทิตในทางมิวเซียมนัก ออกจากที่วิหารเขียนไปที่พระเจ้าศรีธรรมมาโศก แล้วจึงไปที่พระธรรมศาลา

พระสงฆ์ ๒๐ รูป มีพระศีรธรรมนี้เป็นประธานได้เจริญพระพุทธมนต์
จบแล้ว จุติดอกไม้ มีการมหรศพต่าง ๆ ตลอดพระบรมธาตุตาม
ธรรมเนียม

วันอังคารที่ ๒๕ เวลาเข้าไปเลี้ยงพระทั่วพระบรมธาตุ และ
ได้เวียนเทียนสมโภชแล้วได้นายรูป ที่จริงตรปร่างพระบรมธาตุทัน
แล้วเสียใจ คือคาดว่าจะดีกว่าที่เป็นจริงเป็นอันมาก เมื่อตามเสด็จ
พระราชดำเนินครั้งก่อนก็จำไม่ได้เลย เพราะฉะนั้นเท่ากับได้เห็นเป็น
ครั้งแรก

เวลาม้ายได้ขับรถไปทางถนนรอบกำแพงเมือง ไปนั่งที่มูหน้า
พระธรรมศาลาในวัดพระบรมธาตุแด่พระพุทธรูป ซึ่งเรียกว่าพระ
บรมราชา พระนั้นได้เชิญชนบชบกวางบนตะเคีให้คนจุดมา คนที่จุด
นั้นไม่ใช่แต่เฉพาะชายฉกรรจ์ ทั้งคนชรา เด็ก และผู้หญิงก็จุดด้วย
เพื่อเอาบุญ เพราะฉะนั้นมีคนจุดตะเคินหลายร้อยจนนับไม่ถ้วน มี
เชือกเป็น ๒ เส้น คนจึงแบ่งเป็นสองแถว ในระหว่างเชือกมีการ
มหรศพต่าง ๆ เดินเล่น ห่างจากวัดเสมาเมืองมาหยุดที่หน้าวัดพระบรม
ธาตุยกเข้าไปตั้งในวิหารเขียน พระยาศีรธรรมเชิญให้ข้าพระพุทธเจ้า
ปิดทอง แล้วข้าราชการปิดทองต่อไป แล้วจะเลยประดิษฐานพระองค์
นี้ไว้ในวิหารเขียนต่อไป

พระที่เรียกว่าพระบรมราชานัน ตั้งเกิดดูว่าเป็นพระเก่า เป็นพระ
หล่อขึ้น สูงขนาดคนอย่างกลาง ๆ ดูน่าตาสมจะเป็นพระเท่าตัวใครสัก

คนหนึ่ง แด่สับดูเรื่องราวก็ไม่ชัดเจน คงได้แต่เรื่องที่เล่า ๆ กันต่อ
 มาว่า เติมพระองค์นั่งอยู่ในกลางทุ่ง มีผู้ไปขุดพบเข้าจึงเอาไป
 ประดิษฐานไว้ที่วัดนอกเมือง พระองค์มีชื่อเสียงว่าปาฏิหาริย์ประเดน
 ต่าง ๆ มีชนลวงเรอเนเขาบ้าง ชนหลอกสาวเขาบ้าง ตามเรื่องราวเล่ากัน
 มาจนดั่งวัด เห็นผู้ร้ายหายเข้าไปในวิหารพระบรมราชา ผู้ที่ไล่วิ่งตาม
 เข้าไปยังได้เห็นโคลนเบือนพระบาทพระองค์ ถึงกับต้องล้ามือไว้ ต่อ
 มาเมื่อเร็ว ๆ นี้ จึงจับตัวผู้ร้ายที่ได้ความพระดี เรื่องราวก็ชอบกล
 แต่ที่เล่าไม่เห็นนั้น คือเหตุในจึงอู่ล่าหมคนเชื่อได้ ดูไม่น่าเชื่อเลยว่า
 พระพุทธรูปจะไปเที่ยวเล่นซุกซนได้เช่นนั้น ฝ่ายเจ้าผู้เป็นต้นคิดขัด
 พระพุทธรูปขึ้นก่อนนั้นก็ต้องยอมชมว่ามนข้างรู้ทธาไศรยของ
 เพื่อนบ้านจริง ๆ ถ้ามันไม่แลเห็นหนทางอยู่ว่าเขาจะเชื่อกันแล้ว
 มันคงไม่ทำไปได้เป็นแน่ แต่อย่างไร ๆ ก็ดี ยังคงไม่ได้ความอยู่นั้น
 เองว่าเหตุไรจึงเรียกนามพระองค์ว่าพระบรมราชา จะเรียกกันมาแต่
 เมื่อไรก็ไม่ปรากฏ

ครั้นเปิดทองพระบรมราชาเสร็จแล้ว พระศิริธรรมมนได้เรียก
 พระพิรุณธรรมมาสวดภาณยักษ์ให้ฟัง ทำนองสวดของเมืองนวกเพราะดี
 แลเป็นทำนองเดียวกับที่สวดในกรุงเทพ ฯ นั้นเอง จึงคิดด้วยเกล้า ๆ
 ว่าบางทีของเรานี้จะได้ไปจากทางนี้เอง แต่เอาไปแก้ไขแต่เดิมให้ดีขึ้น
 และขยายต่อกออกไปอีกมาก เช่นนโมเป็นต้น ที่กรุงเทพ ฯ ดังคร
 ขวโม่ง ทัศน์เหมือนไม่ถึง ๑๐ นาที

วันพุธที่ ๒๖ เวลาเช้าไม่ได้ไปไหน เวลาบ่ายจึงได้ออกไป
 เที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ แรกออกไปที่ว่าการ ซึ่งอยู่ใกล้ที่พลับพลา
 เอง ที่ว่าการนี้เป็นที่เขียวครว ต่อไปจะไปทำตึกขึ้นในบ้าน
 เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พร้อม) ซึ่งเป็นที่เหมาะอยู่กลางเมือง ใกล้
 ที่ประชุมชน จากที่ว่าการได้ไปนมัสการพระสถูป แล้วไปที่เทวสถาน
 บูชาพระนารายณ์ ทั้งหอพระสถูปแลเทวสถานอยู่ข้างข้างารุดทรุดโทรม
 ได้ทราบเกล้า ๆ ว่าจะทำใหม่อยู่แล้วทั้งสองแห่ง จากที่เทวสถานได้ไป
 ดูเรือนจำ ทุนเป็นทนายเพราะทำพินทนายนัก ทำเป็นลวดลาย
 สดสี ถ้าไม่ได้เห็นนักโทษอยู่แล้ว ใคร ๆ ก็คงไม่นึกว่าเป็นเรือน
 จำ เรือนที่ขังนักโทษยังไม่แล้ว ยังต้องใช้เรือนเก่าที่ติดอยู่ในถนน
 เป็นเรือนทำสำหรับคนอยู่ธรรมดา ก็คงไม่เหมาะอยู่เอง ต่อจากนั้น
 ได้ไปดูลูกเมือง แล้วได้ไปดูโรงพยาบาลของพวกมิชชันนารีอเมริกัน
 สถานที่ของเขาตั้งในท่าเล็ด การรักษาสะอาดดีนัก มีห้องให้คนเจ็บอยู่
 อย่างสบาย ผู้ชายกับผู้หญิงอยู่คนละฟาก ผู้ที่อยู่ในโรงพยาบาลนั้น
 เป็นบาดแผลต่าง ๆ มาก หมอสูวอด (Sward) อยู่ข้างจะกล้าในการ
 ตัดผ่ามาก ได้กระทำการตัดผ่าอย่างสำคัญ ๆ หลายอย่างแล้วโดยด่าพัง
 แลได้กระทำไปได้โดยเรียบร้อย มีส่วนที่หายมากกว่าตายหลายส่วน
 ก็น่าสรรเสริญที่เขาอุสาหกระทำได้เช่นนั้น ต้องยอมว่าเขาได้ทำการเป็น
 ประโยชน์มากจริง

วันพฤหัสบดีที่ ๒๗ วันนี้ได้ไปกระทำพิธีเปิดคลองน้ำขุดใหม่

สายหนึ่ง ทางไปรถไม่ได้จึงต้องไปช้าง ออกจากพลับพลาไปตามถนน
 ตรงไปผ่านบ้านคลัง บ้านท่าวัง แล้วไปแยกทางลงไปเดินข้ามทุ่งไป
 จนถึงที่ตนคลอง ทางไปประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ ส่วนเรื่องพิชิต
 คลองนั้นพินหนูกำนันขุนน้ำทางวได้อ่านรายงานการขุดคลองใหม่ ใจ
 ความของรายงานนั้นว่า ตำบลขุนน้ำทางวแต่ตำบลท่าทราย อยู่ริม
 คลองขุนน้ำทางวตอนต้นน้ำ แต่คลองก็เปลี่ยนไปเสีย น้ำในคลองบ่า
 ข่านไปตามทุ่งไม่เป็นลำคลอง ไข้เรือไปมาไม่ได้สะดวก ที่ตามริม
 คลองนี้การเพาะปลูกอุดมดี มีเข้าแลผลไม่เป็นต้น แต่การที่จะลงไป
 จำหน่ายที่ตลาดกลางเมืองต้องหาบหามเป็นการลำบากแลไปไม่มีใครได้
 มาก ครนมาศก ๑๒๘ นี้ได้ชักชวนกันออกแรงขุดคลองแต่บ้านปลายท่า
 ไปจนถึงท่าลาด บรรจบกับคลองท่าโพธิ์ซึ่งมาจากกลางเมือง ได้เริ่มลง
 มือขุดแต่วันที่ ๑๗ เมษายน มีระยะ ๕๗ เส้น ๑๖ วา กว้าง ๖ ศอก
 ลึกอย่างมาก ๓ ศอก แล้วเสร็จบริบูรณ์ทันรับเสด็จ เห็นว่าเป็นสาธารณ
 ประโยชน์ สดวกแก่การไปมาค้าขาย จึงขอให้ข้าพระพุทธเจ้าเปิด
 คลองนี้เพื่อเป็นสวัสดิมงคลสืบไป พินหนูกำนันอยู่ข้างจะเก่งมาก
 อ่านหนังสือคล่อง เลี้ยงตังนาคนานและลำน้ำยิงพังเพลิน คล้ายพังเพ็ค
 มหาชาติที่ท่านองไม่สู้จะเล่นนัก การแต่งกายก็สรวมถุงเท้ารองเท้า
 บริบูรณ์

ครนอ่านจบแล้วข้าพระพุทธเจ้าได้ตอบแสดงความยินดีแลสรร
 เสริญความอุตสาหของผู้ที่ได้ออกแรงขุดคลอง และได้ให้นามคลองนั้นว่า

“คลองพูนผล” แล้วได้ลงไปท่ีปราสาทซึ่งปลูกคร่อมคลอง มีเป็นคันระนาคนาคใหญ่ปิดตันคลอง มีแพรโยงปากนาค พอดัดแพร ปากล่างก็ตกลงไป ในทันใดนั้นราษฎรที่คอยอยู่ที่ปากคลองก็ทำลายท่่านบเปิดให้น้าเดินมาจากคลองขุนน้าทางว่ สมมุติว่าพระยานครให้น้า พระสงฆ์สวดไชยมงคลคาถา พลเมืองให้ และบ่ิพาทยประโคมข้ัน

เสร็จพิธีเปิดคลองแล้วข้ันข้างไปท่ีส่วนราชฤดีรับพระราชทานอาหารกลางวัน ณ ที่นั้นแล้ว ข้ันรถมาจากที่นั้นกลับมาท่ีพลับพลาเวลาค่ำเล่นละครพูดเรื่องปล่อยแก่นคลองพระบรมธาตุ

วันศุกร์ที่ ๒๔ บ่ายได้ไปวัดพระบรมธาตุข้าก ได้ช้าญรูปไว้หลายแผ่น

ออกจากที่น้ได้ไปวัดท่าโพธิ์ ซึ่งเป็นที่สถิตยแห่งพระศิริธรรมมุนี พระศิริธรรมได้จัดการรับรองแข็งแรง รับในพระอุโบสถก่อน แล้วจึงพาไปตู่โรงเรียนซึ่งตงอยู่ในเขตรวัดน้ มีนักเรียนรวมเบ็ดเสร็จ ๒๐๐ กว่า พระศิริธรรมเอาใจใส่ในการศึกษามาก ถึงส่วนการพระสาส์นาก็เรียบร้อยดีมาก สังเกตเห็นได้ว่ราษฎรม้ความยำเกรงเจ้าคณะมณฑลมาก บังคับบัญชาสิ่งไรก็ได้สำเร็จเด็ดขาดด้น้าสรรเสริญ

จากที่วัดท่าโพธิ์ได้ข้ันทางกลับลงมาเลี้ยวเข้าไปท่ีนครสามัคคีซึ่งตงอยู่ริมสันน้าตรงน้าพลับพลาออกมา กรรมการได้เชิญให้เป็นผู้อุปถัมภ์ ข้าพระพุทธรเจ้าได้รับรองแล้ว เขาเชิญเลี้ยงน้าชาด้วย นครสามัคคีคนเป็นสโมสรสำหรับข้าราชการเมืองน้ ได้เริ่มตงข้ันเมอ

วันเสาร์ที่ ๒๙ ก่อน ๕ โมงเช้า ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นรถออก
จากพลับพลาไปที่ตำบลท่าแพลงเรือแจวใหญ่มีเก๋ง ออกเรือล่องลง
มาตามลำน้ำ ออกปากขุนเวลาบ่ายโมงเศษพ่วงเรือกลไฟออกไปถึง
เรือกลาง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ พอรับพระราชทานอาหารกลางวัน
แล้ว พระยารัษฎานุประดิษฐ์ พระยาศิริธรรมบริรักษ์ ได้ทูลลากลับ
เวลาบ่ายเกือบ ๔ โมงออกเรือกลาง จากปากน้ำเมืองนครกลับเข้า
กรุงเทพ ฯ เพราะณนั้รายงานการเดินทางในหัวเมืองปักขไคไปอัน
นับว่าจบเพียงเท่านี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วชิราวุธ

พระโทรเลข

จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘ เวลาบ่าย ๑๒ โมง
๑๐ นาที

ข้อความ

ขอพระราชทานทูลเกล้าถวาย

เกาะสีชัง

ข้าพระพุทธเจ้ามาถึง กรุงเทพ ฯ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ด้วยเดชพระ
บารมีปกเกล้ามีความสุขสบายตลอดทาง.

วชิราวุธ

พระโทรเลข

จากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๘ เวลา ๑๐ โมง ๑๐ นาที

ข้อความ

ขอพระราชทานทูลเกล้าถวาย

ศรีราชา

เมื่อเย็นวานนี้การบำเพ็ญพระราชกุศลที่พระที่นั่งดุสิตเป็นที่เรียบร้อยดี ขอพระราชทานถวายพระราชกุศล แลหวังด้วยเกล้า ฯ อยู่ทั่ว
กันว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในเวลานี้จะทรงพระตำราญดีแล้ว.

วชิราวุธ

(ร่าง)

พระราชโทรเลข

เมื่อวันที่เท่าใดไม่ปรากฏ เวลาเท่าใดไม่ปรากฏ

ข้อความ

มกุฎราชกุมาร กรุงเทพ ฯ

ได้รับโทรเลขสองฉบับ มีความยินดีที่ได้ทราบว่า กลับไปเข้า
 เวนแเลอนูโมนาในการทำบุญ เมื่อวานนี้ได้มีสวดมนต์แลถวาย
 บิณฑบาตติดต่อกัน แจกทานแล้วสำเร็จในเวลาเช้า ขอให้ส่วนบุญ
 วันนี้ได้เห็นงานทำไม้ที่ศรีราชา เป็นที่พอใจที่ได้รู้ความจริงว่า งาน
 ของป่าไม้เป็นอย่างไร มีทางที่จะสำเร็จเป็นแท้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์
 ได้ทำการเป็นประโยชน์แก่บริษัทในชั้นต้นมากจริง แต่หากขัดด้วยเหตุ
 กับอีกอย่างหนึ่ง ถ้าจะไม่ได้ก็ด้วยเรื่องการขายไม้ไม่เป็น แต่ส่วน
 ความคิดเริ่มต้นของเขาดีมาก.

สยามินทร์

(ร่าง)

ที่ ๒/๓๖๑

วันที่ ๗ มิถุนายน รตนโกสินทรศก ๑๒๘^{๕๒}

ถึงมกุฎราชกุมาร

ได้รับรายงานเครทางในหัวเมืองปักชโคซึ่งเขียนในเรือกลางวันที่ ๓๐ พฤษภาคม^๕ ได้อ่านตลอดแล้วเรียบเรียงถวนถไฟส่งกดี แต่มีข้อคิดแห่งหนึ่ง เหตุใดจึงเห็นเป็นทำนองภณยักษ์เป็นของเมืองนคร เราเอาอย่าง ความจริงไม่เช่นนั้น เมืองนครเอาอย่างกรุงเก่าไปสวดบ้าง เพราะไว้วางว่าเป็น King ครนกรุงเก่าเสีย เมืองนครด้อย พระพิชกรรมกรุงพลัดพรายไป จึงไปสอบททำนองเมืองนครมาเป็นหลัก อย่างเดียวกับพระไตรปิฎก และกฎหมาย เจ้ากรุงธนไปหามาจากเมืองนคร ซึ่งเวลานั้นไม่ได้เสียกับพม่า จะว่าพระไตรปิฎกเมืองนครยังจะหาเองได้จากลังกา แต่กฎหมายตัวเองไม่ได้ เป็นพยานว่าต้องเอาไปจากกรุงเก่า อาจเห็นเป็นตัวอย่างในเรื่องว่าที่เมืองนครเคยแต่ยบเย็นก่อนกรุง มาเอาแบบออกไปตั้งไว้ เมื่อกกรุงเสียจึงไปด่ายกลับมาเท่านั้น เรื่องสอบทพนมลิขิตสมเด็จพระสังฆราชกรุงเทพไปมากับพระสังฆราชเมืองนคร ดำรายยังอยู่.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหาราษฎรราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าตึกบาณิกศึกษา โทร. 23111
นางอินทรี สุสำราญ ผู้พิมพ์และโฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๘
